

Шари української лексики

Лекційний матеріал

Тема 7. Лексика української мови з погляду походження

1. Основні шари лексики української мови за походженням: споконвічні (питомі) і запозичені слова.
2. Споконвічна українська лексика, її складники.
3. Запозичені слова у складі української мови, шляхи їх проникнення.
 - 3.1. Найдавніші запозичення з різних мов.
 - 3.2. Запозичення з нових європейських та інших мов.
4. Інтернаціоналізми, екзотизми, варваризми як різновид іншомовних слів.
5. Слова-кальки.
6. Освоєння іншомовних слів в українській мові.
7. Ставлення учених, культурних діячів до запозичень.

Словниковий склад української мови сформувався протягом довготривалого її історичного розвитку. Лексика сучасної української мови – це органічний сплав різних історичних прошарків, що витворились за рахунок внутрішніх можливостей (багатозначність, синонімія, діалекти тощо) або засвоєні з інших мов.

З погляду походження вживану в сучасній українській літературній мові лексику поділяють на дві великі групи – **питому** або **корінну**, створену предками, та **запозичену**.

Питома (успадкована, корінна) лексика становить **90%** усього словникового складу нашої мови і включає слова, успадковані з періодів індоєвропейського, спільнослов'янського, давньоруського, та слова, що виникли у період формування мови української народності й української нації.

Найдавніший шар (І) питокої / корінної лексики – **слова** (точніше, корені слів), засвоєні з часів **індоєвропейської мовної єдності** (спільні для багатьох індоєвропейських мов, зокрема санскриту, грецької, латинської, германських, романських, слов'янських та ін. Сьогодні індоєвропейськими мовами розмовляє половина людства, об'єднана у 10 мовних груп) і зберігаються у них із незнаними відмінностями (фонетичними, словотвірними). Спільноіндоєвропейська мова існувала в V-IV тисячоліттях до н.е. на півдні сучасної України. Її носії розселилися по Європі, Кавказу, Індійському півострові, Середземномор'ю.

Із тих часів українською мовою успадковано кілька сотень назв предметів, понять, явищ, які об'єднуються в групи:

- 1) **назви спорідненості**: *отець, мати, син, дочка, брат, сестра*;
- 2) **назви частин тіла**: *око, вухо, ніс, зуб, брова, лікоть*;
- 3) **назви рослин, тварин, птахів, риби, комах**: *береза, верба, дуб, клен, зерно, льон, солома, вовк, вівця, олень, звір, молоко, яйце, вовна, щука, русак, оса, муха*;

- 4) назви предметів і явищ навколишнього середовища: *земля, небо, вода, вогонь, сонце, день, ніч, вітер, зима, весна, море*;
- 5) назви основних дій і функцій, пов'язаних із людиною: *жити, бути, іти, їсти, брати, дати, орати, вмерти, кувати*;
- 6) позначення розміру, кольору: *малий, довгий, вузький, білий, жовтий, зелений, новий, світлий*;
- 7) числові назви: *один – вісім, десять, сто, тисяча*;
- 8) займенники (особові): *я, ти, ми, ви*;
- 9) прислівники: *там, тут, де*.

Після розпаду індоєвропейської мовної єдності виникли нові, однією з яких була слов'янська. Спільнослов'янська мовна єдність існувала від початку II тисячоліття до н.е. до VI ст. н.е. Слова, успадковані з цього періоду, утворюють **другий ярус** питомих слів – **спільнослов'янську лексику**, - успадкованих усіма або більшістю слов'янських мов. Спільних у слов'янських мовах слів налічується приблизно 2 тисячі. Зіст.:

в українській мові - *вітер, гіркий*
в російській мові - *вѣтер, горький*
у білоруській мові - *вецер, горкі*
у чеській мові - *vitř, hořky*
у польській мові - *wiatr, gorzki*
у болгарській мові - *вятър, горчив*
у сербській мові - *ветер, горак*.

Часто ці слова звучать однаково у різних слов'янських мовах, а означають різне, типу рос. *неделя* – укр. *неділя*, чеське *позор* – рос. *позор* – укр. *позір*. Лексеми цього прошарку поповнили ті самі тематичні групи, що були і в першому, і відбили зміни у матеріальному і духовному житті слов'ян: *внук, сват, дід, вітчим, мачуха; тіло, чоло, губа, шия, горло, ніготь, палець, плече, ребро, язик, тім'я; свіча, дзеркало, шуба; сиріжка, печериця, кропива, лобода, ягода, малина, пшениця, жито, ожина, диня; віл, кінь, пес, змія, птах, окунь, комар, жук, сорока, яструб; страва, сало, пиріг, сковорода; буря, іскра, рілля, весло, шило, вила, кузня, стойня; в'янути, плакати, рости, пекти, киснути, боятися, кричати, рубати, воювати, мстити; молодий, хитрий, мудрий, гордий, босий, високий*. Крім цього, важливу частину спільнослов'янської лексики складають слова на позначення **абстрактних понять**: *диво, ласка, лад, кривда, радість, честь, блуд, стид, кара, свобода, тривога*;

зай-

менники *той, наш, хто, весь*; окремі **прислівники**: *мимо, скоро, гірко, мало, високо* тощо.

Цей прошарок складає **ядро нашого словника** і є базою для творення нових лексем.

Третій шар успадкованої лексики – **спільносхіднослов'янські слова**, що походять із східнослов'янської діалектної зони, яка існувала від VI ст. н.е. до становлення окремих східнослов'янських мов і риси якої частково відбилися у давньоруській мові. З того періоду з'явилися слова: *дядько, племінник, діти; тулуб, щока; жайворонок, снігур, зозуля, кажан*,

білка, собака, кішка; крига, метелиця, снігопад, урожай, ярина, озимина; кочерга, скатерть, пряник, яловичина, гречка, щавель; пекарня, горниця, мельник, кожум'яка, пивовар, п'яниця, брехун; вулик, коромисло, корзина, вірьовка, віжки; дешевий, милий, любий, куций, верткий, хоробрий, сміливий; балувати, привикати, ударити, чахнути, мітити; зовсім, сьогодні, тепер, спасибі, ненароком, поневолі, так-сяк; сорок, дев'яносто, півтора та ін. Такі слова наявні в українській, російській та білоруській мовах.

У давньоруській мові й пізніше з'являються слова, властиві лише українській мові, корені яких не мають точних і прозорих формальних або семантичних відповідників в інших мовах. Це **в л а с н е у к р а ї н с ь к і** або специфічно українські **с л о в а (IV шар)** – кількісно найбільша і найрізноманітніша група питомої лексики, творення якої відбувається постійно. Ці слова легко розпізнати, бо саме ними наша мова відрізняється від інших східнослов'янських мов у фонетичному (*повітря, ремінь, гарбуз, хист*), словотвірному (*квасолина, біганина, сіяч, скрипаль, водій, довжелезний, **прізвище**, супутник, **поверх**, **передмова**, абстрагуватися, коригування*) відношеннях. Такі слова складають основу української лексики і формують національні ознаки нашої мови. Специфічно українські слова поповнили різні тематичні групи: *смуга, вибалок, година, злива, сніговиця; курча, цуцик; куліш, млинці, борщ, бублик, вергуни, вареники, пампушки, холодець, узвар, паляниця, горілка, наливка, слив'янка; штани, спідниця, хустка, чобіт, черевик, капелюх; гривна, намисто, стрічка; причілок, садиба, хвіртка, одвірок, пташарня, горище; чарівний, лютий, яскравий, коханий; втручатися, зрікатися, хвилюватися, спостерігати.* Чимало власне українських слів є серед неповнозначних слів, як-то: *поміж, поза, з-посеред, щоб, зате, нібито, немовби, якби, нехай, якраз, либонь та ін.*; слова, що виражають ставлення мовця до висловлюваного, етикетні формули: *мабуть, безперечно, звичайно, геть, овва, добридень, добраніч, перепрошую, даруйте, вибачайте та ін.*; прислівники: *будь-що-будь, вдосвіта, взагалі, відтак, внаслідок, вперше, заздалегідь, горілиць, обмаль, позаторік.* Так, в українській мові склалися специфічні словотвірні типи, за якими утворені десятки й сотні слів, властиві тільки нашій мові, наприклад, назви осіб за професією чи видом діяльності – за допомогою суфіксів *-ець, -ар (-яр), -ач (-яч), -ник.*

Упродовж існування українська мова збагачує свій словниковий склад за рахунок запозичень з інших мов. Найчастіше запозичуються слова. **Власне лексичні запозичення становлять 10%** і уможливлюються внаслідок контактів з іншими народами у різних сферах (політичній, економічній, культурній, військовій тощо). Засвоєння іншомовних слів відбувалося у найдавніші часи (наприклад, ще у спільнослов'янський період з'явилися запозичення з латинської (*осел, лев, оцет, вино, капуста, котел, млин*), старогрецької (*огірок, вишня, мак, левада, корабель*), германських (*хліб, оселедець, віск, скло, дошка, король, гріш, колодязь, якір*) мов, які пізніше перейшли в українську мову), не припинилося воно й зараз, навіть стало активнішим (наприклад, слова *космос, телевізор, відеофільм, менеджер,*

маркетинг, дайджест увійшли в українську мову упродовж останніх десятиліть, років).

Лексика, запозичена з інших мов, за давністю запозичення і ступенем засвоєння поділяється на **запозичені слова** загалом (ті, що фонетично і граматично пристосувалися до української мови, типу *базар, бандура, борт, козак, лінія, пальто, торба, троянда, ярмарок*, імена людей) та **іншомовні слова** (зокрема ті, що зберігають ознаки свого походження у формі, семантиці, а значить усвідомлюються мовцями як чужорідні, типу *аудиторія, ательє, гіацинт, елін, інфраструктура, конс'єрж, папараці, саундтрек*). З часом іншомовні слова можуть переходити у розряд запозичених.

Запозичення слів здійснюється різними шляхами:

безпосередньо (прямі) / через посередництво інших мов
(опосередковано)

польськ. → укр. (*барвінок, повидло, хвороба, уряд, хлопець, бавитися, помаранча*)

франц. → нім. → укр. (*маришут*)

лат. → франц. → укр. (*візит*)

чеськ. → польськ. → укр. (*влада*)

араб. → італ. → нім. → укр. (*цукор*)

татар. → укр. (*сарай, карий*)

рос. → укр. (*завод, паровоз, гармоніст*)

у с н и й /
при безпосередніх контактах мов, якщо у них різні графічні системи, наприклад, з грецької мови: *огірок, квасоля*

п и с е м н и й
за умови віддаленості мов у часі, наприклад, з латини, старогрецької, тюркських мов: *аудиторія, олімпіада, мангал*

ка л ь к у в а н н я

(запозичення значень, морфемної структури слова із частковою зміною звукового складу)

рос. → укр.: *сотрудничество, литературоведение* –

гр. → укр.: *полісемія, орфографія* –

За часом запозичень виокремлюють 4 шари слів: с т а р о д а в н і (до XIVст.), с т а р і (до XVIIст.), н о в і (XVIII – XIXст.), н о в і т н і (з XXст.).

До стародавніх запозичень із слов'янських мов (15%) належать **старослов'янізми** – слова, засвоєні давньоруською й успадковані українською мовою із старослов'янської, найдавнішої літературно-писемної слов'янської мови, сформованої у IX столітті Кирилом та Мефодієм на основі македонського діалекту староболгарської мови для перекладів релігійної

літератури з грецької мови (*вражда, мста, ветхий, муж, творящий, отверзуться*).

Оскільки старослов'янська мова поширилася у Київській Русі після прийняття християнства й обслуговувала потреби церкви, суспільного життя, то вона збагатила українську мову перш за все релігійною лексикою:

Та чимало старослов'янізмів поповнили інші сфери:

Старослов'янізми мають певні звукові й словотвірні особливості.

Фонетичні ознаки їх такі:

- 1) неповноголосні звукосполучення **ра, ла, ре, ле** між приголосними відповідно до східнослов'янських [оро], [оло], [ере], [еле]: *враг* (ворог), *глава* (голова), *древо* (дерево);
- 2) звукосполучення **ра, ла** на початку слів відповідно до українських [ро], [ло]: *работа* (робота), *ладья* (діал. лодка);
- 3) звукосполучення **-жд-** : *вождь, ненарожденні, нужда, страждати*;
- 4) початкові звукосполучення [йе], [йу] відповідно до сучасних східнослов'янських [о], [у]: *єлень* (олень), *єзеро* (озеро), *єдин* (один), *єство, юнак, юдоль*.

Словотвірні ознаки старослов'янізмів:

- 1) іменникові суфікси **-знь-** (*приязнь*), **-ин-** (*твердиня, пустиня, Берегиня*), **-тель-** (*мислитель, повелитель*), **-тв-** (*молитва, битва*), **-тай-** (*ратай, глашатай*), **-ств-** (*багатство, братство*), **-ес-** (*небеса, чудеса*);
- 2) дієприкметникові суфікси **-ащ-** (*-яш-*), **-ущ-** (*-ющ-*), **-м-**: *трудящий, грядущий, цілющий, неопалимый, знайомий*.
- 3) префікси **вос-** (**воз-**) (*воскреснути, возрадуватися, возлюбити, воздвигнути*), **со-** (соратник), **пре-** (*преподобний, премудрий*), **пред-** (*предтеча*).
- 4) частини складних слів **благо-, добро-, зло-, -град**: *благословити, благовісний, добродушний, злочин, Новоград*.

Такі морфеми є у багатьох сучасних словах, типу *роботящий, загребущий, невловимий, вихователь, представник, благоустрій, престарий* та ін.

Семантико-стилістичні ознаки:

- 1) назви релігійних понять;
- 2) назви абстрактних понять;

Частина слів старослов'янського походження у сучасній мові стала загальноновживаними:

Деякі з них вживаються паралельно зі словами корінної української лексики: *уста* – *губи*, *лоб* – *чоло*, *перст* – *палець*. Нерідко старослов'янізми відзначаються урочисто-піднесеним характером (зіст.: *істина* – *правда, ректи* – *говорити, священний обов'язок*), тому вони нерідко використовуються у художній літературі із спеціальною стилістичною метою: для створення урочистого, піднесеного настрою, як засіб гумористичного чи сатиричного зображення дійсності, для змалювання історичних подій. Наприклад:

Німим *отверзуться уста*. Прорветься слово, як вода.

І дебрь – *пустиня* неполита, *зцілющою* водою вми́та прокинеться...

(Т.Шевченко)

За богами – *панства, панства в сребрі та златі!*

(Т.Шевченко)

Уклін *чолом* народу, що рідну мову нам зберіг.

(О.Олесь)

До стародавніх запозичень із неслов'янських мов належать **тюркізми** – запозичення із тюркських мов. Вони зумовлені воєнними, торговельно-економічними контактами із тюркськими народами (авари, хазари, печеніги, половці, татари) і відбувалися переважно усним шляхом з IV-V століть. Чимало назв, що стосуються побуту, прийшли у період татаро-монгольської навали.

Тюркізми називають:

- явища природи:
- поняття адміністративно-політичні, фінансово-економічні, військові:

- поселення, будівлі:

- тварин, рослин і понять, пов'язаних із тваринництвом:

- продукти харчування:

- одяг і предмети побуту:

Для тюркізмів характерні фонетичні особливості:

1) повторення одного і того ж голосного звуку у всіх складах слова: *баклажан, майдан, барабан, Самара, бунчук, сундук, урюк*;

2) наявність специфічних кінцевих або початкових звукосполучень: *табак, Токмак, алича, курган, Кагарлик, баиштан, бахрома*.

У сучасній українській мові налічується близько 4 тисяч тюркізмів (без власних назв).

Засвоєння з грецької мови – **грецизми** – відбувалися в кілька етапів. Оскільки найдавніший період – ще до прийняття християнства (внаслідок безпосередніх контактів), то їх теж відносять до стародавніх засвоєнь. Греки мали поселення в Криму, Північному Причорномор'ї. З тих часів (V-VI століття) маємо в українській мові слова: *вишня, пальма, лавр, левада, троянда, мак, герань, м'ята, мигдаль, лимон, корабель, парус, канат*.

Після прийняття християнства через старослов'янську мову із старогрецької в українську потрапили слова релігійної тематики (*ангел, ікона, ідол, ладан, монах, псалом*), а також імена (*Анатолій, Андрій, Василь, Ірина, Катерина, Микола, Оксана, Олена, Софія*).

У XVI – XVII століттях грецька мова вивчалася в українських школах. Відтоді і в подальшому запозичення з грецької мови пов'язані з розвитком науки, культури: *алфавіт, грамати́ка, біоло́гія, істо́рія, матема́тика, теоре́ма, аналі́з, мето́д, бібліоте́ка, бром, йод, хор, теа́тр, дра́ма, дифто́нг, автоно́мія* – старі запозичення.

У подальшому українська мова з грецької запозичила й окремі словотвірні елементи, які вживаються як для творення нових слів на основі іншомовних, так і питомих українських: корені *-авто-*, *-агро-*, *-аеро-*, *-біо-*, *-гео-*, *-гідро-*, *-ізо-*, *-філ-*; префікси *а-*, *ан-*, *анти-*, *архі-*; суфікси *-іт-*, *-ит-*, *-навт-* (*автогонка*, *агропромисловий*, *біосфера*, *геологія*, *гідротурбіна*, *слов'янофіл*, *аморальний*, *архідавній*, *антинародний*, *бронхіт*, *космонавт*).

Фонетичні ознаки слів грецького походження такі:

- 1) наявність голосних звуків **е**, **а** на початку слова:
- 2) наявність звука **ф** у будь-якому місці слова:
- 3) наявність звукосполучень приголосних **кс**, **пс**, **мв**, **мп**, **ск**:

Запозичення з латинської мови — **латинізми** — з'явилися ще у спільнослов'янський період (*вино*, *оцет*, *капуста*, *осел*, *лев*, *млин*), з давньоруського періоду успадковано слова *коляда*, *баня*, *фортуна*, *орнамент* — стародавні засвоєння. Активніше запозичення латинізмів відбувалося у XV — XVI століттях, коли латинську мову вивчали у навчальних закладах України (*школа*, *квадрат*, *мотор*, *календар*, *оренда*, *термін*, *матеріал*) — с т а р і запозичення. Нові латинізми входили в українську мову через польське посередництво, менше — через французьке, німецьке, російське.

Слова латинського походження є назвами понять суспільно-політичного життя (*декларація*, *агресор*, *декрет*), науки (*вектор*, *глобус*, *дифузія*, *меридіан*, *синус*, *формула*), офіційно-ділової сфери (*документ*, *резолуція*), юриспруденції (*адвокат*, *апеляція*, *кодекс*, *нотаріус*, *прокурор*, *юрист*), військової сфери (*дистанція*, *окупація*), педагогіки (*аудиторія*, *декан*, *доцент*, *екзамен*, *конспект*, *консультація*, *клас*, *ректор*, *студент*, *університет*, *факультет*), медицини (*ампутація*, *ангіна*, *консилиум*, *фурункул*), імена людей (*Віктор*, *Максим*, *Павло*, *Марина*, *Маргарита*, *Наталія*, *Юлія*).

Латинізми становлять основу усіх назв у біології, ботаніці, анатомії, багато їх у музиці, кібернетиці, моді.

Ознаки слів латинського походження:

- 1) наявність початкових звукосполучень **ци**, **це**, **йу** :
- 2) префікси **екс-**, **ім-**, **інтер-**, **ре-**, **де-**, **контр-**:
- 3) основи на **-ат**, **-ент**, **-ум**, **-ус**, **-тор**:

У числі стародавніх запозичень — **старогерманізми**, які проникали ще в III — IV століттях, коли готські племена заселяли південь сучасної України. Саме тому частина таких слів сьогодні уже втратили ознаки свого походження: *дратва*, *лантух*, *стельмах* та ін. У часи Київської Русі і пізніше існували безпосередні зв'язки (економічні, політичні, династичні) з німецькими рицарями, з'явилися слова *бук*, *князь*, *герцог*, *витязь*, *Гліб*, *Ігор*, *Олег*, *Аскольд*, *Ольга*. Із XIV ст. через польську, чеську мови в українську прийшли лексеми *бавовна*, *гендель*, *друшляк*, *крам*, *рахувати*, *ринок*, *пуд*, *фунт*, *шеляг*, *ярмарок*;

друк, шрифт, дріт, дах, муляр, пломба; арфа, люття, флейта; барва, маляр та ін. (це старі запозичення).

Більшість запозичень з німецької мови, які є сьогодні в українській мові, припадає на XVI – XVIII століття – старі й нові засвоєння (безпосередньо або через посередництво чеської, російської мов). Германізми стосуються:

- військової справи: *штурм, штаб, офіцер, солдат, єфрейтор, командир*,

- техніки і будівництва: *верстат, кран, шланг, цех, майстер, масштаб*,

- культури і мистецтва: *балетмейстер, гастролі*

- торгівлі й побуту: *бухгалтер, банк*,

- спорту:

Ознаки слів німецького походження:

1) специфічні звукосполучення *мп, шт, ай, ей*:

2) початковий *ц* :

3) складні слова без єднальних голосних:

За даними словників, у сучасній українській мові налічується понад 1 тис. німецькомовних лексем (крім спеціальних термінів), повністю освоєних у нашій мові.

Слова з французької мови – **галліцизми** – активно проникали в українську мову з XVIII століття (нові запозичення) безпосередньо, а також через польську, російську мови. Вони стосувалися:

- військової сфери: *марш, десант, партизан, салют, парад, патруль*,

- суспільно-політичного життя: *бюро, бюлетень, дебати, кар'єра*,

- мистецтва й літератури: *актор, ампула, анонс, антракт, афіша, балет, бомонд, водевіль, ескіз, жанр, журі, каламбур, ложка, натюрморт, маскарад*,

- одягу: *блуза, вуаль, галіфе, гофре, жабо*,

- будівництва, архітектури: *алея, барельєф, бульвар, гараж, кабінет*,

- побуту: *абажур, антрекот, бульйон, браслет, флакон, шифон*,

Фонетичні й морфологічні особливості галліцизмів:

1) специфічні звукосполучення : *уа* (*буржуазія, кулуари, експлуатація*), *ам, ан* (*асамблея, тампон, авантюра, жанр*);

2) пом'якшені губні та *к*: *бюро, пюре, кювет*;

3) специфічні суфікси: *макіяж, екіпаж, реверанс, сапер, бульйон*;

4) невідмінюваність іменників: *журі, резюме, жалюзі, кашпо*;

5) наголошеність останнього складу: *партер, шофер, конференсьє*.

Запозичення з італійської мови в українській з'явилися у XVII – XVIII століттях (старі та нові). Вони стосуються переважно:

- музичного мистецтва: *адажіо, дуєт*,
- побуту (небагато слів): *вермішель, макарони*,
- фінансово-економічної галузі: *банк, банкрут*,
- будівництва: *арка, балкон, бароко*,

З італійської мови походять і такі слова, як *аварія, агрус, баул, браво, бандит, казино, лаванда*, котрі є новітніми запозиченнями.

Запозичення з англійської мови – **англізми** – з'явилися в українській з ХІХ століття (нові засвоєння) через російську, польську, німецьку мови. З II половини ХХ століття їх кількість у нашій мові дуже зросла (новітні засвоєння) у зв'язку з важливою роллю англійської мови у світі (це мова міжнародного спілкування, основний засіб здобуття наукової та іншої інформації) і в результаті безпосередніх контактів з англословним світом. Є відомості, що $\frac{3}{4}$ усіх запозичень у сучасну мову складають саме англізми. Сьогодні англійську мову називають „латиною ХХ століття”. Англізми називають поняття, пов'язані з

- побутом: *джем, кекс, пудинг, сандвіч, торт, ром, пуниш, бар, торг, смокінг, джемпер, піжама, піджак, френч*;
- мореплавством і військовою справою: *аврал, докер, мічман, танкер, траулер, катер, яхта, шквал, танк, шрапнель, снайпер*;
- суспільно-політичним життям та економікою: *бізнес, бойкот, бюджет, мітинг, маркетинг, менеджер, клуб, лідер, офіс, рекет, чек*;
- спортом: *футбол, волейбол, хокей, бокс, теніс, матч, старт, гол, чемпіон, спортсмен, форвард, тренер, фініш, рекорд*;
- культурою: *дизайнер, джаз, клоун, мейкап, парк, фільм, хобі, шоу-бізнес*;
- технікою: *бульдозер, ескалатор, комбайн, трактор, трамвай, тунель, лайнер, комп'ютер, принтер, дисплей, файл*.

Ознаки англізмів:

- 1) наявність звукосполучень **ай, ей** у середині слова:
- 2) звук **дж**:
- 3) основи на **-інг, -инг**:

Багато письменників і вчених вважають, що кількість англізмів, наприклад, у мові сучасної преси, науки, перевищує умовну норму, яка дозволяє мові зберегти свою самобутність.

В українській мові є лексичні запозичення й з інших мов, але вони не такі багаті (численні) у зіставленні з розглянутими: з голландської мови походять слова, пов'язані з мореплавством (*боцман, матрос, мічман, лоцман, шкіпер, шлюпка, трюм, трап, каюта, верф, гавань, бакен, фарватер*), а також деякі побутові назви (*апельсин, картуз, ситець, дюйм*); з іспанської – *армада, гітара, какао, кокаїн, москити, сигара, серенада*; з португальської – *кобра, макака, фазенда* та ін.

Українська мова активно засвоювала слова зі слов'янських мов: **полонізми** – з польської (*герб, краков'як, повидло, полковник, ратуша, рота, скарга, шикувати, петрушка, барвінок, скарб, місто, ліжко, майдан, підлога*,

посаг, хвороба, шибка, цимбали), б о г е м і з м и – з чеської (*влада, гасло, замок, речник, часопис*), м а д я р и з м и – з угорської (*чардаш, гуляш, паприка*), з р у м у н с ь к о ї (*бринза, кукурудза, мамалига, плой, тойстра*), з б і л о р у с ь к о ї (*дъоготь, кажан, калач, хазяїн, бадьорий*). Здавна відбувалися засвоєння з російської мови – р о с і я н і з м и. Спочатку вони були поодинокі, а потім – регулярні (з II пол. XVIII ст.) (*самовар, сарафан, рудник, указ, посланець, цілинник* та багато ін.).

Запозичення є у різних мовах. Слова, поширені в усіх чи багатьох мовах з однаковим чи близьким значенням і звуковим складом, називаються **інтернаціоналізмами**. Ними стають слова з різних мов. Тривалий час основними джерелами інтернаціональної лексики в українській мові були латинська і грецька мови. Так, латина становить лексичну основу для більше, ніж 30% слів із мов індоєвропейської групи, а в галузі медицини і фармації ця цифра перевищує 90%, включаючи як загальнонавчальні, так і спеціальні наукові терміни. Для сучасних мов характерне масове входження англійських слів.

З а з н а ч е н н я м інтернаціоналізми досить різноманітні. Переважають слова, що називають:

- я в и щ а с у с п і л ь н о – п о л і т и ч н о г о ж и т т я: *революція, мітинг, імпичмент, республіка, дискусія, програма*;
- н а у к о в і т е р м і н и: *аналіз, аналогія, ангіна, історія, медицина, симпозіум, синтез, філософія, цивілізація*;
- п о н я т т я, п о в ' я з а н і з т е х н і к о ю: *мікроскоп, комбайн, ксерокс, трамвай*;
- п о н я т т я к у л ь т у р и: *бібліотека, драма, імідж, музика, портер, продюсер, режисер, сопрано, театр, тенор*;
- п о н я т т я з і с ф е р и о с в і т и: *лекція, педагог, професор, студент, університет, факультет*;
- п о н я т т я с п о р т у: *бокс, олімпіада, спорт, спортсмен, стадіон, футбол, хокей*;
- в і й с ь к о в а с ф е р а: *армія, адмірал, бомба, офіцер, танк, штаб, штурм*;
- п о б у т о в і п о н я т т я: *ательє, готель, кафе, курорт* та ін.

Серед іншомовної лексики виділяють такий розряд, як **екзотизми** (ксенізми) (з гр. – чужий, іноземний) – неперекладні слова (або й словосполучення) з різних мов для позначення своєрідних реалій життя інших народів чи країн. Це можуть бути реалії американські, британські, східні тощо:

- у с т а н о в и: *бундестаг, меджліс, сейм, костел, мечеть*;
- п о с а д и, п р о ф е с і ї, з в а н н я: *брокер, гейша, дилер, коп., клерк, канцлер, леді, містер, мер, полісмен, рейнджер, спікер, тореадор*;
- ж и т л а, п о с е л е н н я: *аул, вігвам, вілла, кишлак, фазенда*;
- н а з в и о д я г у: *блайзер, кімоно, паранджа, сарі, свінтер*;
- н а з в и с т р а в, н а п о ї в: *барбекю, равіолі, саке, текіла, хот-дог, чебуреки, шаурма*;

- види спорту: дзюдо, карате, самбо, сумо;
- явища культури: вендета, діснейленд, рамазан, тамтам, фієста, ханука;
- назви грошових одиниць: долар, євро, пенні, тугрики, юань.

Ще один розряд іншомовної лексики – **варваризми** (з гр. – властивий іноземцеві). Це слова (звороти), що не стали загальноновживаними, повністю не освоїлися в мові і вживаються для відтворення місцевого колориту, надання певних забарвлень: *мас-медіа* (ЗМІ), *о'кей* (все гаразд), *от кутюр* (висока мода), *тет-а-тет* (сам-на-сам), *тера інкогніта* (невідома земля) та ін. Часто ці одиниці відтворюються графікою мови-джерела:

лат.	<i>alma mater</i>	-	букв. <i>мати-годувальниця</i>
	<i>fata morgana</i>	-	<i>марево</i>
	<i>homo sapiens</i>	-	<i>людина розумна</i>
франц.	<i>idee fixe</i>	-	<i>нав'язлива ідея</i>
	<i>merci</i>	-	<i>дякую</i>
англ.	<i>happi end</i>	-	<i>щасливий кінець</i>
	<i>yes</i>	-	<i>так</i>
	<i>VIP</i>	-	<i>поважна персона</i>
італ.	<i>finita la kommedia</i>	-	букв. <i>виставу закінчено</i>
	<i>evviva</i>	-	<i>хай живе</i>

Варваризми можуть невинно витіснити питомі слова. Так, багатьом французьким запозиченням відповідають українські слова, наприклад: *блондинка* – білявка, *вояж*, *тур* – мандрівка, *журнал* – часопис, *модерний* – сучасний, *монстр* – потвора, *презент* – подарунок, *прожектор* – мрійник, *шампінйон* – печериця. Запозичені слова поступово освоюються в українській мові, зокрема шляхом використання етимологічних частин, коли новоутворена лексема уже вважається питомим словом. Наприклад, від латинського *студент* або французького *авангард* з допомогою українських суфіксів утворюються уже питомі прикметники *студентський* та *авангардний*. Такі процеси свідчать про те, що запозичені слова міцно увійшли до лексичної системи української мови.

Названі розряди іншомовних слів вживаються в художньому, публіцистичному стилях для відтворення місцевого колориту, надання різних відтінків і забарвлень, наприклад:

*Поїзд наближався до **Вапнярки**, коли на **пероні** з'явився **елегант** у чорних окулярах „**дипломат**” та **костюмі** з лавсановою ниткою. **Піджак** на ньому переливався **натуральним** сріблом дунайського оселедця і викликав у **пасажирів** жагуче бажання випити й закутити. До його **лакованих** черевиків, здавалося, бракувало тільки **смолянистих**, як і чуб, **тоненьких** вусиків „**а ля Дон-Жуан**”, **краватки** типу „метелик” і золотої „**цибулини**” – годинника з позолоченим ланцюжком, що мав **претензійно** звисати з бокової кишені **жилетки**.*

Вони зупинилися одночасно: поїзд і оцей **периферійний франт**, що **артистично** схрестив руки на грудях, ніби даючи можливість новоприбулим провідницям помилуватися собою... (О. Чорногуз)

Слово „**підзвітність**” [моральна] в даному **контексті** вимагає **коректив** чисто **термінологічних** і свідчить про **сугестивну інерційність стереотипізації** мислення. Можливо, це просто **генетично** усвідомлена потреба утримати духовний **баланс** в життєво **перспективній позиції**. Один тепер уже невідомий **філософ** колись висунув своєрідну **гіпотезу морально-психологічної компенсації** за умов **фізичної анігіляції** як **іманентного стимулу екстремально неординарних** людських вчинків, **неадекватного** для різного типу **індивідуальностей**. (Л. Костенко)

На жаль, у сучасному житті деякі мовці активно використовують екзотизми і варваризми, щоб засвідчити свою сучасність і поінформованість, розумову або ділову перевагу: **установу** частіше називають **офіс** або **адміністрація**, **відділ** та **управління** – **департаментом**, **посольства** перетворили на **амбасади**, а **виставки** – на **експоцентри**.

Іншомовне слово – це перевірений засіб надати ваги третьюрядним чи не надто престижним професіям: **помічник** → **референт**, **постачальник** → **провайдер**, **розповсюджувач** → **дистриб'ютор**, **перекупник** → **дилер**, **гуртовик** → **трейдер**, **товарознавець** → **маркетолог**, **охорона** → **сек'юриті**, **пірнальник** → **дайвер**, **підспівувач** → **беквокаліст**.

Це ті слова, про які ще у XIX ст. класик сказав, що ними можна „будь-яку капость таким чином висловити, що од неї війне зовсім не пакостями, а пахощами!”

В українську мову можуть запозичуватися слова не безпосередньо або через інші мови, а шляхом зняття копії з іншомовного слова, поморфемні переклади слів. Це **слова-кальки**. Вони поділяються на **с л о в о т в о р ч і**, коли слово перекладається з іншої мови засобами рідної мови за складовими частинами:

грец.	<i>polisemia</i>	>	<i>багатозначність</i>
лат.	<i>misericordia</i>	>	<i>милосердя</i>
франц.	<i>international</i>	>	<i>міжнародний</i>
англ.	<i>skyscraper</i>	>	<i>хмарочос</i>
нім.	<i>Weltschaung</i>	>	<i>світогляд</i>
польськ.	<i>wiarogodne</i>	>	<i>вірогідний</i>
рос.	<i>отличник</i>	>	<i>відмінник</i>
	<i>независимость</i>	>	<i>незалежність</i>
	<i>громкоговоритель</i>	>	<i>гучномовець</i> ;

с е м а н т и ч н і кальки – українське слово набуває значення, яке має його іншомовний відповідник. Наприклад, політичні поняття *лівий*, *правий* стали такими під впливом відповідних значень французьких слів; *мережа* < рос. *сеть*, *навантаження* < рос. *нагрузка*, *пісок* < лат. *арена*, *витрати* < тюрк. *личорич*, *печінка* < англ. *лівер*;

н а п і в к а л ь к и – використання іншомовних морфем разом з калькуванням: *телебачення* < гр. *теле* (‘далеко’) і лат. *visio* (‘бачення’)

міні-спідниця < англ. *mini-skirt*

чорнотал ('порода плакучої верби') < тюрк. *кара тал*

Вадодо сучасного українського мовлення є ненормативні кальки з російської мови:

<i>співпадати</i> (з рос. <i>совпадать</i>)	замість	<i>збігатися</i>
<i>приймати участь</i>	-	<i>брати участь</i>
<i>рахувати</i>	-	<i>вважати</i>
<i>являтися</i>	-	<i>являти собою</i>
<i>Приємного апетиту!</i>	-	<i>Смачного!</i>

Іншомовні слова у лексичному складі української мови підпорядковуються її фонетичній і граматичній системам. Однак їх звуковий склад та граматичне оформлення неможливо ні повністю зберегти, ні повністю змінити. На українському ґрунті переважна більшість запозичень зазнає відповідних змін, тобто освоюється лексично, фонетично, граматично.

Л е к с и ч н е о с в о є н н я іншомовних слів полягає в тому, що чуже слово входить у нашу мову з певним значенням. Однак буває, що запозичені слова або зовсім змінюють властиве їм значення, або набувають нових відтінків. Наприклад, лат. *консиліум* ('нарада, засідання') в українській мові означає 'нарада лікарів'; англ. *тайм* ('час') в українській мові називає частину основного часу в деяких спортивних іграх. Конкретизацію або й розширення значень іншомовних слів можна простежити на прикладі назв із комп'ютерної сфери (назвемо значення слів у мові-джерелі: *сканер* – 'пильний споглядач', *сайт* – 'будмайданчик', *драйвер* – 'водій, кучер; рушій', *чип* – 'тріска', *дисплей* – 'показ, виставка', *чат* – 'балочка', *комп'ютер* – 'обчислювач').

П р и ф о н е т и ч н о м у о с в о є н н і не характерні для української мови звуки, звукосполучення замінюються максимально близькими. Так, українській мові не властиві носові голосні, як у польській і французькій мовах (*антураж*, *ксьондз*); у нашій мові немає дифтонгів, тому в словах німецького, грецького, латинського походження вони замінюються на сполучення голосного з приголосним (*автор*, *евфемізм*) або на їх місці вживаються два голосні звуки, що належать до різних складів (*гауптвахта*, *еуфілін*, *аудиторія*).

Іншомовний звук *h* передається в українській мові по-різному: гортанним *г* (*гільза*, *горизонт*, *гемоглобін*, *географія*), проривним звуком *г* (*ґрунт*, *ембарґо*), задньоязиковим *х* (*Бетховен*, *хокей*).

Іншомовний звук *ф* та звукосполучення *ph*, *th* передаються звуками *ф* (*фабрика*, *факт*, *фігура*), *п* (*Панас*), *т* (*бібліотека*, *театр*), звукосполученням *кв* (*квасоля*).

Між двома голосними часто з'являється вставний звук *й* (*революці[йа]*, *ауді[йе]нці[йа]*).

У загальних назвах іншомовного походження відсутні подовжені приголосні звуки і однакові літери для їх позначення (*каса*, *група*, *атестат*, *алея*, *кореспондент*, *акорд*, *лібрето*).

П р и м о р ф о л о г і ч н о м у о с в о є н н і відбувається заміна не властивих українській мові форм та категорій, наприклад, втрата артиклів, зміна морфемної будови, частиномовної приналежності слів, набуття іншого роду.

Так іменникові закінчення *-ус*, *-ум* у словах латинського походження в українській мові зникли у переважній більшості слів (*акт*, *меридіан*, *документ*, *декрет*).

Іменник *пленум* в латинській мові – середнього роду, а в українській – чоловічого; *вуаль* у французькій мові – чоловічого роду, а в українській – жіночого; *папір* в німецькій мові – середнього, в українській – чоловічого роду. *Рояль* у французькій мові перекладається як 'королівський', латинізм *кандидат* – 'одягнений в біле', *кредо* – 'вірю', *кворум* – 'яких достатньо', а в українській мові – це іменники.

Отже, в українську мову запозичено окремі звуки, морфеми, слова, звороти. Розрізняють кілька причин засвоєння іншомовних слів. По-перше, часто вони запозичуються разом із поняттям. Такі слова зазвичай не мають українських відповідників, наприклад, іменники *політика*, *футбол*, *пальто*, *університет*, *курорт*, *бухгалтер*; прикметники *бордо*, *індиго*, *фрез*. Другою причиною запозичень є прагнення деталізувати уявлення про предмет, назва якого вже існує в мові. Наприклад, слово *джем* означає різновид варення, *десерт* – солодощі, які подають після обіду; *госпіталь* – медичний заклад для лікування військовослужбовців і т. д. Третьою причиною запозичення є прагнення замінити описовий вираз, словосполучення одним словом: *транспорт* – замість „засоби пересування”, *мотель* – замість „готель для автотуристів”, *турне* – замість „подорож по круговому маршруту”, *круїз* – замість „подорож на пароплаві”.

Наявність іншомовних слів у мові є закономірним явищем, яке відображає зв'язки певного народу з іншими. І. Огієнко писав: „Одним із досить важливих факторів у справі розвитку мови є запозичення нею чужих слів із сусідніх мов, - воно завжди збільшує словникове багатство мови”.

Межі вживання іншомовних слів є дуже важливим питанням культури мовлення. Неодноразово проблема запозичення слів ставала предметом наукових дискусій, на яких обговорювалося питання, чи загрожують українській мові іншомовні слова, чи треба обмежувати потік запозичень тощо. З 20-х років минулого століття стало відомим явище пуризму – боротьба за чистоту рідної мови, коли були спроби викорінювання іншомовних слів, елементів в умовах творення національної термінології і введення в мову штучних форм або слів. Пропонувалося, наприклад, вживати слова *неділка* – замість *атом*; *тягунець* – замість *магніт*; *стіжок* – замість *конус*; *рівник* – замість *екватор*; *землепис* – замість *географія*; *теплярня* – замість *оранжерей*; *побудка* – замість *інстинкт*; *жильник* – замість *кабель*; *прудка* – замість *апостроф*; *шкраб* – замість *учитель* та ін. Деякі з тих слів сьогодні вживаються у мові засобів масової інформації, в офіційно-діловій сфері, типу *спортовець*, *сиротинець*, *сталий осідок*, *садовина*, *городина*, *поземний*, *прямовисний*, *садова шкілька* та ін.

Безперечно, не можна штучно, силоміць викорінювати з мови усталені інтернаціональні терміни та інші запозичення, що міцно й широко увійшли у вжиток. У 90-х роках ХХ ст. не дістала підтримки у фахівців спроба авторів одного із словників очистити українську медичну термінологію від

іншомовних слів (наприклад, пропонувалося здійснити такі заміни: *очник* – замість *окуліст*; *повитуха*, *баба-пупорізка* – замість *акушерка*; *дрібноживцезнавець* – замість *мікробіолог*; *вухоносогорлянокознавець* – замість *отоларинголог*; *гоп'як* – замість *пульс*; *хробаковиця*, *хробакозапал* – замість *апендицит*; *горлянкковиця* – замість *ларингіт*).

Культура української мови проголошує не викорінення іншомовних слів, а вимогу не зловживати ними. М. Рильський у статті „Про іноземні слова” писав: „Без іноземних слів у культурній мові не обійтись. Але варто вживати їх тільки тоді, коли справді dokonче потрібні – і, це вже безумовно, у властивому їм значенні...” У названій праці видатний поет і перекладач закликав відмовитись від непотрібного прикрашання неточно або неправильно вживаними іноземними слівцями і наводить приклад: „Один науковий працівник, бажаючи зробити приємність іншому, сказав: „Нашому колективу дуже хотілося б, щоб цю роботу очолила така одіозна постать як ви”. Його спокусило, очевидно, „пишне” звучання іноземного слова „одіозний”, яке в його уяві асоціювалося, мабуть, із „грандіозний”, чи що. Коли тому науковцеві пояснено було, що термін латинського походження „*одіозний*” означає *ненависний, небажаний, неприйнятний* і т. ін., то він, звичайно, зникнув. Але потяг до прикрашання своєї мови непотрібними і раз у раз неправильно чи неточно вживаними іноземними слівцями властивий багатьом нашим товаришам, і він, цей потяг, здається мені лихом, проти якого треба боротись і боротись”.

Питання про іншомовні слова має вирішуватися з точки зору потреби. Їх використання виправдане тоді, коли 1) відсутні точні українські відповідники, наприклад: *імідж*, *імпічмент*, *інавгурація*, *консенсус*, *толерантність*. Ці слова мають книжний характер, на відміну від близьких їм українських лексем *образ*, *недовіра*, *посвячення*, *згода*, *терпимість*. Деяким запозиченням в українській мові відповідають описові звороти (*піар*, *екстрадиція*, *саміт*, *спонсор* та ін.); 2) переслідуються естетичні або етичні міркування. Так з’явилися терміни *рептилії* – замість питомого *гади*; *суїцид* – замість *самогубство*; *гендерний* – букв. *статевий*; *обсценний* і *пейоративний* – замість *лайливий*; *урина* – замість *сеча* та ін.

Правда, історія мови свідчить, що запозичення з бігом часу можуть втрачати свої „ушляхетнювальні” властивості, набувають буденних відтінків і їх замінюють евфемізми нового покоління, зіст.:

<i>кадровик</i>	→ <i>менеджер персоналу</i> ,
<i>пропагандист</i>	→ <i>піар-технолог</i> ,
<i>асенізатор</i>	→ <i>оператор очисних робіт</i> .

З одного боку, запозичення усувають лексичні дублети, багатозначність українського слова, забезпечують взаєморозуміння, розширюють словник мови, а з іншого – притлумлюють її внутрішні сили та можливості. Тому слід уникати надмірного вживання запозичених слів, особливо тоді, коли вони не вносять нічого нового, типу *прожектор* – *мрійник*, *презент* – *подарунок*, *блондинка* – *білявка*.

Учені та культурні діячі різних народів до зайвих запозичень і тих, хто ними козиряє, загалом ставилися неприхильно, підкреслювали інтелектуальну залежність любителів чужоземного, їхнє невміння думати самостійно, брак критичності й творчого підходу. Ось деякі з таких оцінок: Л. Толстой про псевдоліберальну інтелігенцію: вони „лише повторюють те, що Європа сказала, самі своїм розумом не думають”; польський письменник С. Лець, відомий автор афоризму, запропонував 11-ту заповідь „не чужослов!”; російський логік С. Поварнін: „Чим більше хтось уживає без потреби іноземні слова, тим імовірніше, що він не здатен до самостійного мислення”. Запозичення фіксуються у спеціальних словниках іншомовних слів (СІС): академічний СІС за ред. О. С. Мельничука (1986 р.), СІС за ред. Л. О. Пустовіт.

Тема 8. Лексика української мови з погляду активності вживання

1. Зміни у словниковому складі мови.
2. Групи активної лексики.
3. Різновиди пасивної лексики: застарілі й нові слова.
4. Історизми, їх тематичні групи.
5. Архаїзми, їх групування, відмінність від історизмів.
6. Стилїстична роль застарілої лексики.
7. Слова-неологізми, причини їх появи та особливості використання.

Лексика сучасної української літературної мови становить собою відкриту, динамічну систему. Функціонування словникового складу мови постійно супроводжують такі процеси:

- 1) зміни у лексичному значенні наявних у мові слів (наприклад: розширили свої значення слова *банк*, *пакет*, *помаранчевий*; звузили значення – *аптека*, *квас*, *пиво*; набули нових значень – *староста*, *залізо*);
- 2) поява нових лексичних одиниць;
- 3) зникнення з ужитку або віддалення на периферію частини слів.

Визначальним є другий процес.

Горацій писав: „Як листя щорічно міняється на деревах, так і слова, проживши свій вік, поступаються місцем заново народжуванім”.

Через те, що у словниковому складі постійно відбуваються зміни, у мові співіснують одночасно лексика **а к т и в н а** і **п а с и в н а** – з точки зору традиційності вживання.

Активна лексика – це частина словникового складу сучасної літературної мови, яка вільно вживається у живому щоденному спілкуванні в усіх сферах життя людського суспільства, у різних формах і стилях мови.

До активної лексики належать:

– **з а г а л ь н о в ж и в а н і с л о в а**, якими щодня користуються усі носії мови незалежно від фаху, віку, статі, типу *хліб*, *сіль*, *молоко*, *яблуко*, *городина*, *тролейбус*, *повітря*, *дощ*, *вільний*, *рідний*, *краяти*, *вишивати*, *сьогодні*, *тут* тощо;

– с л о в а, використовувані у н а у к о в і й л і т е р а т у р і, у п р о ф е - с і й н о м у, о ф і ц і й н о - д і л о в о м у м о в л е н н і, типу *па-де-де, тангенс, трикутник, лекальник, кахляр, девальвація, індексація, гривня* тощо.

Отже, г о л о в н а о з н а к а а к т и в н о ї л е к с и к и – регулярне її використання у певній сфері людської діяльності, причому у зв'язку з найбільш властивими для цього суспільства реаліями, поняттями і ситуаціями.

Активна лексика фіксується

– у частотних словниках (наприклад, у *Частотному словнику сучасної української художньої прози* (К., 1981р.) констатується, що до найчастотніших слів-назв частин тіла людини належать *рука* (334 рази), *око* (301), *голова* (217), *обличчя* (106); найменш частотні – *спина* (26), *лице* (26), *долоня* (24) – на 100 тисяч слововживань. Є також такий різновид частотних лексиконів, як *словники мови письменників*, зокрема – Т. Шевченка, І. Котляревського);

– є основою для словників-мінімумів (наприклад, у *Словнику синонімів української мови* Л. Полюги (К., 2001) до найуживаніших слів підібрано синонімічні відповідники, які супроводжуються короткими тлумаченнями, стилістичними ремарками; *Тлумачний словник-мінімум української мови* (К., 2001, укладачі Л. О. Ващенко і О. М. Єфімов) охоплює загальноновживану лексику, вміщує короткі тлумачення 7,5 тис. слів, їх граматичні характеристики та особливості стилістичного використання; *Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів* за ред. С. Я. Єрмоленко (К., 2001) вміщує 1 тис. поширених, загальновідомих термінів з різних розділів мовознавства, використовуваних у середній та вищій школах; *Українське літературне слововживання: словник-довідник* С. І. Головащука включає лише ті слова сучасної української літературної мови (синоніми, пароніми, окремі антоніми тощо), при використанні яких виникають труднощі).

Активна лексика протиставляється **п а с и в н і й л е к с и ц і**. Це слова, зрозумілі носіям мови, але повсякденно не вживаються. Сюди належать два лексичні розряди, поєднані відношенням антонімії: **з а с т а р і л і т а н о в і с л о в а**.

З а с т а р і л и м и можуть бути слова або значення, що на даному етапі розвитку мови вийшли із загального вжитку, бо зникли певні явища, предмети, або вони витіснилися новими словами.

Застаріла лексика неоднорідна за своїм складом, що пояснюється довготривалістю виходу слова з активного складу. Так, за ступенем застарілості виділяють:

1) с л о в а, що в ж е з о в с і м н е в ж и в а ю т ь с я у м о в н і й п р а к т и ц і, наприклад: старовинні назви місяців: *березіль* (березень), *цвітень* (квітень), *паздерник* (жовтень), *просинець* (січень); назви спорідненості та свояцтва: *синовець* (син брата), *сестричич* (син сестри); назви одиниць виміру: *волока, копа, корх, полуланок*; назви суспільно-політичних понять: *кріпак, волость, подушне* та ін.;

2) с л о в а, що в сучасній мові в ж и в а ю т ь с я р і д к о, з певними настановами (наприклад, стилістичними), і здебільшого зрозумілі мовцям: *вікторія* (перемога), *панотець* і *паніматка* (шанобливі назви батьків), *ясновельможний* і под.;

3) с л о в а або значення, що лишаються тільки в с т і й к и х с л о в о-с п о л у ч е н н я х: *ні кола ні двора* (кіл – найменший наділ землі), *три чисниці до смерті* (чисниця – 3 нитки), *нашого полку прибуло* (полк – натовп) тощо;

4) с л о в а, що залишаються у м і с ц е в и х г о в і р к а х: *марець* (березень), *кріс* (рушниця).

Серед застарілої лексики виділяють і с т о р и з м и та а р х а ї з м и – залежно від причин, які зумовлюють вихід слова з активного вживання.

Історизми (хронізми) – це застарілі слова або їх окремі значення (семантичні історизми), що вийшли з активного вжитку разом із позначуваними реаліями, не мають і не можуть мати у сучасній мові синонімічних замінників:

Т е м а т и ч н і г р у п и і с т о р и з м і в виділяються на основі:

– назв понять матеріальної культури (одягу, їжі, знарядь праці, зброї, грошей, прикрас, будівель тощо), типу *каптан*, *кобеняк*, *плахта*, *порфіра*, *свита*, *габа*, *гризет*, *кулеша*, *саламаха*, *рало*, *соха*, *ціп*, *прядка*, *гаківниця*, *спис*, *лук*, *червінець*, *шаг*, *гривна*, *вінець*, *терем*, *мазанка*;

– назв понять соціально-політичної сфери, професій, звичаїв та обрядів, зниклих народів, колишніх поселень, річок тощо: *патрицій*, *раб*, *феодал*, *оброк*, *земство*, *панищина*, *гувернер*, *гутник*, *кожум'яка*, *лимар*, *стельмах*, *досвітки*, *в'ятичі*, *половчани*, *уличі*, *чекіст*, *партком*, *п'ятирічка*, *Любеч*, *Почайна*, *Царгород*.

Історизми використовуються здебільшого як засіб номінації при зображенні відповідної епохи: *козацтво* – *паланка*, *курін*, *кошовий*, *підскарбій*, *сотник*, *бунчужний*, *булава*, *клейноди*; *соціалізм* – *радянський*, *Держбуд*, *СРСР*, *Генеральний секретар ЦК КПРС*, *комсомольсько-молодіжна будова*.

Іноді відбувається **процес реактуалізації історизмів** – повернення деяких слів до активного вжитку: *козак*, *пан*, *прапорищик*, *мічман*, *вінчання*, *хрестини*, *ратуша*, *казначейство*, *віче*, *гуртовий*, *гривня*, *речник*, *конфесія*, *містяни*, *гласність*, *офірувати*, *достойник*, *виш*, *чота*, *Маріуполь*, *Луганськ*. Крім цього, історизми можуть набувати нових значень: *лицар* – благородна людина, *щит* ядерний, а не лицарський, *яничар* – той, хто зрікся рідної мови, культури, *бакалавр* – освітній кваліфікаційний рівень (заст.. звання викладача в духовній семінарії в Україні та Росії до 1869р.)

Історизми використовуються перш за все в наукових, художніх творах як терміни чи нетермінологічні назви понять минулих епох. Наприклад:

Багато людей зібралося цього дня в Золотій палаті, всі лави з неї загодя винесли, попід стінами навкруг товпились ліпші мужі Русі – князі земель і

городів, бояри й воєводи, тисяцькі, огнищани, тіуни княжі. (С. Скляренко) – художній стиль.

Земельні володіння *феодалів – князів і бояр* – називалися *вотчинами*. У кожній *вотчині* було багато *слуг: огнищанин* (управитель господарства), *тіун* (управитель дому), *під'їзний* (збирач оброку, данини) та ін. Поблизу панського двору стояли вбогі халупи залежних людей: *закупів, рядовичів, холопів*. (З підручника) – науковий стиль.

А чому б у кожному селі не зберегти кілька старих хат, вітряків, клунь, повіточок, щоб наші діти й онуки бачили, в яких умовах ми жили. Що служило нашим батькам і дідам. Які в них були знаряддя виробництва – коси, граблі, вила, ціпи, прядки, метушки, коромисла, ступи, жорна, терниці, бительниці. Одним словом, домашні старожитності, які можна зустріти зараз хіба що в музеях. (І. Цюпа) – публіцистичний стиль.

Отже, історизми (хронізми) існують у мові внаслідок позамовних чинників (екстралінгвістичних причин).

Є застарілі слова – архаїзми, що називають актуальні предмети, явища, але вони також вийшли з активного вжитку тільки внаслідок внутрішньомовних (інстралінгвістичних) причин, бо замінилися рівнозначними (синонімічними) лексемами, котрі стали більш прийнятними.

Отже, **архаїзми** – це застарілі слова, що витіснилися у сучасній мові синонімічними відповідниками: *аероплан* → літак, *перст* → палець, *уста* → губи, *гудець* → музикант, *зигзиця* → зозуля, *жалування* → зарплата, *понеже* → тому, *позаяк* → тому що, *попри* → крім, *сталий осідок* → постійне місце проживання, *вуз* → ВНЗ.

Розрізняють такі типи лексичних архаїзмів:

1) **власне лексичні** – слова, що застаріли загалом і замінені синонімічними відповідниками з іншими коренями, тобто вони по-іншому називають існуючі і в наш час поняття, предмети, явища: *відати* (знати), *гов'ядо* (худоба), *дзигар* (годинник), *зріти* (бачити), *крамола* (змова), *ликувати* (радіти), *пря* (боротьба), *ратоборство* (битва), *ректи* (говорити), *тать* (злодій), *чадо* (дитина) та ін.;

2) **лексико-морфологічні** – це застарілі слововформи або граматичні характеристики слова: *авто* (раніше це слово було чоловічого роду, а тепер – середнього), *люде* (люди), *казалисьмо* (казали), *роля* (роль) та ін.;

3) **лексико-словотвірні** – це застарілі слова, що відрізняються від сучасних однокоренових синонімів формантами: *податель* (подавач), *словеса* (слова), *подаєніє* (данина), *возгордиться* (гордитися), *рибар* (рибалка), *вої* (воїни) і под.;

4) **лексико-фонетичні** – відрізняються від сучасних варіантів одним чи кількома звуками або наголосом: *сей* (цей), *паишпорт* (паспорт), *пійт* (поет),

вия (шия), *глас* (голос), *вражий* (ворожий), *прах* (порох), *храм* (хороми), *вольний* (вільний), *ріжний* (різний), *філозо́ф* (філосо́ф) тощо;

5) л е к с и к о - с е м а н т и ч н і – це слова, у яких застарілим стало лише окреме значення: *око*, *лікоть*, *камінь* (колишні одиниці виміру), *братися* (одружуватися), *живіт* (життя), *жир* (багатство, достаток), *машина* (паровоз), *мир* (громада), *худий* (поганий), *язик* (мова) та ін.

Архаїзми – різні за походженням слова: старослов'янізми (*град*, *глас*, *чадо*), інші запозичення (*амбасада*, *вікторія*, *дефензива*, *редут*), власне українські лексеми (*базаринка*, *дарниця*, *рибар*, *сей*).

Отже, історизми й архаїзми – цілком відмінні групи застарілої лексики. Важливо пам'ятати, що сфера використання архаїзмів у сучасній українській мові характеризується тільки спеціальними стилістичними настановами, на відміну від історизмів, що зумовлено їх емоційною забарвленістю, стилістичною виразністю. Про це писав академік І. К. Білодід: „Архаїзми використовуються у творах ... з метою надати описаному явищу, факту, події характеру чи відтінку урочистості, комічності, іронії, тобто примусити читача подивитись на речі очима письменника”.

Загалом застаріла лексика є могутнім засобом у створенні відповідного настрою при читанні художнього чи публіцистичного твору, засобом відтворення колориту минулого, характеристики героїв твору. Наведемо приклади уривків різних стилів:

– *Рци* одно слово: „люблю Вас, пане Возний”, і *аз, вищеупом'янутий*, виконаю присягу *о* вірнім і вічним *союзи* з тобою. (І. Котляревський)

Ликує Рим.

І гладіатор, і патрицій,

Обидва п'яні. Кров і дим

їх упоїв. Руїни слави

Рим пропиває. Тризну править. (Т. Шевченко)

*Десна – це квітуча гілка слов'янства, генетичного древа нашої самосвідомості... Сподіваємося, що саме вона, сестриця Десна, захистить від біди прадавні осідки нашої нації. Десна не просто найбільша притока Дніпра; це джерело культури, колыска цивілізації. Її ім'я **воскрешає** в свідомості образи міст, заснованих київськими **князями**, в осяянні маківок білосніжних, ошатних **соборів**.* (З журналу)

Застаріла лексика широко представлена у творах І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Вовчка, Л. Українки, а також у мовному арсеналі історичних романів З. Тулуб, С. Скляренка, П. Загребельного, Ю. Мушкетика, Р. Іванчука, Б. Олійника, Л. Костенко та ін.

Застарілі слова фіксуються у спеціальних словниках (українські історичні словники певних періодів: XIV – XV, XVI – I пол. XVII століть; етимологічні словники) та загальномовних (наприклад, у тлумачних словниках такі лексеми

мають позначки *заст., іст., арх.*).Ось як опоеизовував ці слова М. Драй-Хмара:

*Люблю слова ще повнодзвонні,
Як мед пахучі та п'янкi,
Слова, що в глибині бездонній
Пролежали глухі віки.*

Ще один розряд пасивної лексики утворюють **неологізми** – слова чи звороти, що з'явилися для позначення нового, раніше невідомого поняття і ще не стали звичними для мовців або використані один раз (чи кілька) в якомусь тексті чи мовленні (*Євросоюз, Болонський процес, ВНЗ, СОТ*).

Неологізмами визнають також слова, що виникли на пам'яті певного покоління, що їх використовує. Проте неологізми – категорія історично змінна і відносна. Слово є новим доти, доки явище, назване ним, не стане звичним. Разом із явищем освоюється і слово, воно стає загальноновживаним, переходить до основного словникового фонду, а з часом може відійти на мовну периферію, тобто до пасивного фонду (неологізм > загальноновживане слово > застаріле слово). Так, у різний час в українській мові неологізмами були слова *МТС, хата-читальня, шосе, радіотелевізор, стахановець, комбайн, трактор, космос, ЕОМ, комп'ютер, факс*. Зараз частина цих слів є загальноновживаними, частина – застарілими, бо втратили актуальність у сучасних умовах.

В українській мові початку ХХІ століття неологізмами можна вважати, наприклад, такі слова: *вірусологія, ексклюзивний, екзит-пол, інвестиції, круасан, мер, моніторинг, офіс, фанклуб* та багато ін.

Розрізняють неологізми загальнономовні та індивідуально-авторські.

Загальнономовні Н. виникають для називання нових понять навколишнього світу (наприклад, не лише назви предметів, а й власні назви). Вони утворюються часто з існуючих у мові морфем на основі загальноприйнятих способів словотвору (*кільцівка, пластанка, одержавлений, офарблення, безхліб'я, пропрезидентський, зашелестіте, присуття, невинності, виростень, ВНЗ, РУНвіра*) або це запозичені слова (*бонус, блокбастер, бренд, бутик, грант, дайджест, інтерактивний, кастинг, креатив, напараці, райдер, роумінг, саундтрек, саміт, тендер, транш, фаст-кредит, холдинг, шоу-бізнес* і т.д.) чи кальки (*Євробачення, апробування, конституювання, пікетувальник, мітингувальник* та ін.). Сьогодні запозичуються цілі тематичні групи слів, як, наприклад, назви професій, типу *тітестер* (дегустатор чаю), *баєр* (людина, яка закупає речі для модних магазинів), *пастіжер* (спеціаліст з виготовлення перук, штучних вусів, борід та бакенбардів), *піт-бос* (керівник середньої ланки у казино), *сомельє* (відповідальний за придбання, зберігання вин і представлення їх клієнтам в ресторані), *стрингер* (позаштатний кореспондент, який працює в екстремальних умовах), *актуарій* (спеціаліст з довготривалого страхування життя). Усе це приклади власне лексичних неологізмів.

Є ще с е м а н т и ч н і Н. – це нові значення, що виникли внаслідок розвитку багатозначності, наприклад: *альбом* (співака), *вірус* (комп'ютерний), *комплекс*, *кошик*, *механізм*, *пакет*, *портфель*, *проект*, *помаранчевий*, *стільниковий*, *формат*.

Отже, загальнономовні (власне лексичні) Н. служать:

1) для номінації нових чи ще не названих понять, реалій: *євро*, *ЄС*, *ЦВК*, *ТОВ*, *ТЦК*, *памперси*, *відеодвійка*, *День незалежності*, *чорнобилець*, *нові українці*, *смартфон*, *(нафто-, авто-, шоу-)бізнес*, *ток-шоу*, *фанклуб*, *шоу-програма* (*балет*);

2) для заміни відомих назв новими у зв'язку з уніфікацією номінативних моделей (*довкілля*, *навкілля*, *довкрузжся*; *телесеріал*, *теракт*, *екобезпека*, *Мін'юст*; *мітингувальник*, *пикетувальник*), для більш виразного, точного найменування, експресивно-стилістичного оновлення, з причин суспільно-політичного, пуристичного, евфемістичного характеру (*відпочивальник*, *достойник*, *очільник*, *завідувач*, *відтермінований* (візит), *екзил*, *ковбаска*, *духівниця*, *каплета*, *каденція*, *гастарбайтери*, *доглядач будинку*, *проочувати*, *ювілеїт*).

Зростає роль свідомого, цілеспрямованого творення нових слів окремими особами. Отже, виділяють ще і н д и в і д у а л ь н о - а в т о р с ь к і (х у д о ж н і, с т и л і с т и ч н і) н е о л о г і з м и – нові слова, утворені конкретними письменниками, культурними діячами (наприклад, слово *мрія* увела в українську мову О. Пчілка, *чинник* – І. Франко, *лінгвоцид* – О. Забужко). Авторські слова широко вживаються у художніх творах, нерідко характеризують творчу манеру письменника. Вони є також важливим засобом естетичного впливу на читача. Більшість із них зберігають свою новизну завжди, не потрапляючи до загальнономовного словника, однак вони відомі широкому загалу: *широкополі* (лани), *тихосумна* (розмова), *яблуновоцвітно* (дивитися), *дитинно*, *злотоцінно* (любити), *празима*, *сонцепоклонник*, *зловорожий* (атом), *весніти*, *незридані* (сльози), *замайданилось* (місто), *забур'янювати* (мову).

Майстрами індивідуально-авторських неологізмів в українській літературі є М. Хвильовий, П. Тичина, М. Рильський, А. Малишко, М. Стельмах, О. Вишня, О. Гончар, багато сучасних поетів, письменників (І. Драч, Л. Костенко, В. Стус, М. Вінграновський, С. Йовенко та ін.). Ось приклади з їхніх творів:

Листя падає – осінь листопадує. (П. Т.)

*Любо зустрітися з осінню в лузі,
Де вітер голубить жарінь-каліну.* (М. Синг.)

Гагара думає, що ви пудритесь чи взагалі туалетитесь. (О. В.)

Брати Владики... зотягли пісню двоспівом, в обох добрі голоси. (О. Г.)

*Благословен дитини сонний подих,
Як **пролісчатка** теплий подих в світ. (С. Йов.)*

*І густо-джмелиним роєм
гугнів в огудинні-натинні вітер.* (А. Мойс.)

Індивідуально-авторські неологізми є виявом діючої емоційності, допомагають свіжо й оригінально розкрити образи, схарактеризувати явища і предмети, виступають засобом оновлення мови, як це бачимо у таких прикладах:

Провільгний ранок іволгу збудив,
і солов'ї проміння *проволожили*. (В. Стус)

Зіходить ніч на **витишений** сад...
Глибокий вересень шумить крилом качиним,
І за вікном, у **листолет** відчиненим,
Червоних зір червоний зорепад. (М. Вінгр.)

Листопадово день до грудей припав
І кленово мені й *калиново*. (А. Мойс.)

Іноді майстри слова вдало поєднують у художніх текстах різні групи пасивної лексики, створюючи високохудожні твори. Як приклад, наведемо вірш Б. Олійника „Хлібові”:

*Вічна опора у небі, на морі і суші –
Хлібе єдиний для всіх поколінь і світів –
День мій грядущий,
день проминулий і суцїй*
Благослови. І освяти. І освіти...
Образу хліба вклонімося.
Сиріч – людині,
Високочолому сіятелю землі.
Істинно, люди: живемо не хлібом єдиним.
Істинно так... коли маємо хліб на землі.

Матеріалом для фіксації неологізмів (перш за все загальнономовних) є в основному періодика, хоч існують словники нових слів і значень. Спостережено, що в розвинутих мовах кількість неологізмів, зафіксованих у газетах і журналах упродовж року, становить десятки тисяч. У деяких країнах (Росія, США, Франція, Японія) існують центри неології, котрі займаються науковими дослідженнями нових слів, питаннями культури,

стандартизації мови; організовують інформаційно-довідкову службу. Такі центри укладають словники неологізмів (наприклад, у Росії із 70-х років періодично виходить „Словарь новых слов и значений”), які, в свою чергу, надають матеріал для досліджень із словотворення, семасіології, історії й теорії мови, для упорядкування термінотворення, удосконалення ДЕСТів і стандартів, для характеристик у художньому тексті.

Виняткова „неогенність” ХХ ст. зумовила створення нової галузі лексикології – н е о л о г і ї, науки, яка займається вивченням неологізмів. До сфери цієї науки входить виявлення шляхів розрізнення нових слів та значень, аналіз фактів їхньої появи, вивчення моделей їхнього створення, розроблення принципів становлення до них (прийняття або неприйняття) та їхнього лексикографічного опрацювання (фіксація у словниках, формулювання значення тощо). Однією з важливих проблем неології є визначення критеріїв відокремлення власне неологізмів від інших в и д і в і н н о в а ц і й: к с е н і з- м і в (запозичених слів для відображення побуту інших країн), о к а з і о н а- л і з м і в (незвичне, експресивно забарвлене слово, утворене з порушенням мовної норми, контекстуальне і зберігає свою новизну, типу *пішкарус*, *захльобисто*, *закричаний*), е ф е м е р и з м і в (слів на позначення швидкоплинних нових явищ, типу *перебудова*, *п'ятирічка*, *держприймання*, *купон*). Ця галузь лексикології активно розвивається і в Україні. Неологізми останніх десятиліть в українській мові досліджували Н. Непийвода, К. Ленець, О. Стишов, Л. Струганець, В. Сімонок та інші.

Активну і пасивну лексику мови не слід ототожнювати з активним і пасивним словником кожного мовця.

А к т и в н и й с л о в н и к кожного носія живої мови містить тільки ту частину словникового складу літературної мови, якою він користується в усному і писемному спілкуванні.

П а с и в н и й с л о в н и к окремого м о в ц я складається зі слів, значення яких він розуміє або здогадується про нього з контексту, проте у своєму мовленні такі слова не вживає.

Характер і обсяг як активного, так і пасивного словника мовця залежить від його освіченості, роду занять, інтересів. Учені вважають, що активний словниковий запас сучасної освіченої людини складає приблизно 10–12 тисяч слів. У книжному мовленні людина використовує 20–24 тисячі слів. Пасивний словниковий запас людини складає приблизно 30 тисяч слів.

Тема 9. Лексика української мови з погляду стилістичного використання

1. Лексика міжстильова і співвідносна з певними стилями.
2. Емоційно забарвлена лексика, її групи, стилістичне використання.
3. Різновиди книжної лексики, її використання у різних стилях, кодифікація.
4. Розмовна лексика, її склад, використання.
5. Лексика обмеженого вжитку у складі сучасної української мови. Територіальні та соціальні діалекти.

Сучасна українська мова використовується у багатьох сферах суспільного життя: державному врядуванні, промисловості, сільському господарстві, науці, культурі. Її багатофункціональність зумовлює стиліське розмежування на такі основні стилі: науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній, розмовний та ін. Кожен з них характеризується певною лексикою. Мовна практика показує, що окремі слова, називаючи одні й ті ж поняття навколишнього світу, відрізняються саме стилістичним використанням, наприклад: *вітер, вітровий, вітровіння, вітрець, вітрище, легіт; Дніпро, Дніпр, Славутич, Славута, Борисфен; допомогти, посприяти, виручити; охоче, залюбки; фотографія, фотокартка, фото, знімок, світлина*.

Усі слова сучасної української мови щодо їх відношення до певних функційних стилів поділяються на дві великі групи:

I група – слова, що вживаються в усіх/багатьох стилях – міжстильова лексика;
II група – слова, пов'язані з певним функційним стилем (стилістично марковані).

Міжстильова лексика (I група) завдяки стилістичній нейтральності охоплює назви основних понять, пов'язаних із щоденним життям усіх членів мовного колективу, і вживається без будь-яких обмежень. Вона однаково поширена і в усній і в писемній формах мови, є **основою (ядром) словника** української мови і об'єднується в **тематичні групи**:

- назви предметів навколишньої дійсності (*земля, поле, степ, річка*),
- явища природи (*сніг, дощ, вітер, спека, грім*),
- назви людей за родинними стосунками (*чоловік, жінка, онук, дівер, зовиця, невістка*),
- назви речей, пов'язаних із життям людей, і їх частин, предметів побуту, страв, одягу, взуття, знарядь праці (*хата, кімната, підлога, стеля, тарілка, хліб, суп, борщ, печеня, пальто, сукня, сорочка, чоботи, граблі, пилка, сокира*),
- назви органів та частин тіла людини (*голова, вухо, ніс, нога, око, рот, серце, печінка, шлунок*),
- назви тваринного і рослинного світу (*корова, поросля, сорока, півень, лапа, гребінь, хвіст, дзьоб, горобина, бузок, троянда, крона, листок, жито, колосок*),
- назви ознак предметів (*великий, широкий, зелений, щирий, дбайливий, блакитний*),
- назви дій, станів та їх ознак (*рубати, міркувати, сіяти, радіти, швидко, повільно, якісно, щодня, завтра*),
- назви чисел і числових понять (*два, дванадцять, кількадесят, тридцять чотири, десятий, сотня, половина*).

До стилістично нейтральної лексики належать також займенники (*я, кожний, хто-небудь, жоден, ніякий*), неповнозначні слова (*у, на, поміж, з-над, і, а, але, щоб, бо, якби, тому що*).

Стилістично нейтральна лексика є численною, найрізноманітнішою за своїм складом і найбільш мінливою. Вона збагачується за рахунок переходу слів з інших стилістичних груп.

Так, у сучасних умовах загальноновживаними стали слова *конференція, електронний, оренда, інженер, виставка, слухач, гімназія, холодильник, телефон, бізнес, приватний* та ін.

Найважливіша ознака міжстильової лексики – її зрозумілість і доступність для усіх носіїв мови.

Серед слів, співвідносних із конкретними функційними стилями (II група), виокремлюють лексику розмовну і книжну з підгрупами (підмовами) – суспільно-політична, виробничо-професійна, науково-термінологічна, адміністративно-канцелярська спеціальна лексика.

Нейтральній міжстильовій лексиці протиставляється **емоційна**. До неї відносять перш за все урочисті слова: *Вітчизна, велич, знамено, вікопомний, доленосний, благословити, творити, славетний*. Слова цієї лексики виражають ставлення мовця до названого і надають мовленню виразності, образності, емоційного забарвлення. За способом вираження емоційності, образності ця лексика поділяється на групи:

1) слова, емоційність яких міститься в їх лексичному значенні: *радість, ніжність, чудовий, рідний, величавий, благодатний, нікчемний, сум, горе, жбурнути* тощо;

2) слова, у лексичне значення яких емоційність вноситься суфіксами (зменшено-пестливими, згрубілими, зневажливими): *дівча – дівчатко – дівчисько – дівчинонька, двійко, питоньки, страшнючий, страшенний* і т.д.

3) поетичні слова (**поетизми**), що позначають особливі, небуденні явища чи події: *океанний, золотосяйний, плекати, жадати, жебоніти, звитяга, муза*.

Емоційні слова у художніх, публіцистичних текстах виконують специфічні функції, виступаючи образними символами, стійкими народними порівняннями (*дуб, явір, тополя, чорнобривці, світанок, калиновий міст, перевесло* та багато ін.). Наведемо приклади текстів, насичених емоційною лексикою:

*В нашій мові – думки і мрії наших **предків** про волю і **щастя**, боротьба і **звитяга**, їхнє **одвічне трудолюбство** і мрійлива душа. Просте, **рахманне** слово несе людям **Добро, Правду, Істину**. Мова – це барвиста **крайка**, яка прослалася з глибини віків у **майбуття**, тримаючись за неї, ми долаємо перелоги і круті гори. Словами **щирими**, ми зв'язуємося в дружбі один одному й іншим народам, словами **ніжними** відкриваємо серце **коханій**, словом гострим і міцним, як **криця**, даємо відсіч ворогові!*

*Нас чарує **музика** слів.*

*Не можна ходити по рідній землі, не захоплюючись **виPLEканою** народом у віках рідною мовою, **виPLEканою**, подарованою нам **на віки вічні**, щоб берегли, щоб **леліали**, щоб розвивали далі.*

*Слова можуть об'єднувати і роз'єднувати, але **злютовуюча**, об'єднуюча*

сила

Книжна лексика властива писемній формі літературної мови. У словниках біля цих слів є помітка *книж.* Ними послуговуються перш за все у публіцистичному, науковому, офіційно-діловому стилях, які називають ще книжними. Проте це не значить, що такі слова вживаються лише у писемному мовленні і прирівнюваних до нього різновидах усного мовлення (у виступах, лекціях, доповідях) – у щоденному мовленні люди часто порушують теми, які передбачають уживання поряд з іншими і книжних слів.

У книжній лексиці виокремлюються групи.

Суспільно-політична лексика охоплює слова, які називають явища навколишньої дійсності, пов'язані з політичним, громадським життям суспільства і людини в суспільстві. Це насамперед слова, що називають поняття, пов'язані з політичною роботою, суспільним та економічним будівництвом у країні, а також слова, що називають характер стосунків між державами, державно-адміністративні, партійні органи і т.п., наприклад: *суспільство, держава, партія, сесія, переговори, з'їзд, мітинг, страйк, пікетування, преса, телеміст, космополіт, національний, передовий, одностайно, Верховна Рада, Хартія прав людини, Світова організація торгівлі* та ін. Суспільно-політична лексика поповнюється за рахунок переходу до неї слів із загальноновживаної лексики та лексики інших стилістичних груп: *Народний рух України, Всесвітній день захисту дітей, Партія зелених України, передвиборні перегони, перемовини глав держав* тощо.

Науково-термінологічна лексика – це сукупність слів, що вживається у науковій літературі та у мовленні людей, діяльність яких пов'язана з якоюсь галуззю науки.

Крім абстрактних слів, значну частину цієї лексики становлять **терміни** – слова, словосполучення, аббревіатури і навіть речення, що точно визначають поняття у якійсь науковій галузі, мистецтві, суспільному житті. Як правило, термін є однозначним словом, абсолютно позбавленим емоційного чи іншого стилістичного забарвлення. Науково-термінологічну лексику поділяють на загальнонаукову та галузеву. Загальнонаукові терміни вживаються в усіх чи багатьох галузях науки: *дослідження, експеримент, синтез, аргумент, аналогія, категорія, диференціація, анотація, твердження, спостереження, доказ, зіставлення, проблема, систематизувати, структурований* та ін.

Сукупність термінів, уживаних у певній галузі науки, техніки (у сучасних науках їх нараховується по 4-5 млн.), становить її термінологію. Галузева термінологія відображає специфіку певної наукової галузі. Так, розрізняють мовознавчу, літературознавчу, педагогічну, музичну, хімічну, фізичну,

математичну, біологічну, медичну, військову, морську та ін. термінологію. Приклади галузевої термінології:

- м о в о з н а в ч а: *фонетика, фонема, асиміляція, відмінювання, словозміна, дериватологія, безособові форми, дієприслівник, наказовий спосіб*;
- п с и х о л о г і ч н а: *інтуїція, інтроспекція, вища нервова діяльність, аперцепція, намір, уява, учіння, самосвідомість, психоаналіз*;
- ф і л о с о ф с ь к а: *ідея, істина, матерія, світогляд, пізнання, діалектика, матеріалізм, ідеалізм*;
- е к о н о м і ч н а: *вантажобіг, маркетинг, кредитування, засоби виробництва, робочий час, кошти, тратта*;
- х і м і ч н а: *кислота, атом, оксиди, лакмус, розщеплення, дифузія*;
- з о о л о г і ч н а: *ентомолог, екологія, термітник, личинка, земноводні, плазуни, ссавці, орнітологія, мутація*;
- м е т а л у р г і й н а: *прокатний стан, зварювальний, металоплавильний, ливарник, продування, розлив*;
- м у з и ч н а: *гама, октава, соль, дієз, соло, дуєт, сольфеджіо, ансамбль, мажор, мінор, форте*;
- к і б е р н е т и ч н а: *процесор, програмування, ПК, зовнішня пам'ять, магнітні хвилі, чарунка, алгол, фортран, байт, біт*;
- р а д і о ф і з и ч н а: *чутливість, заземлення, кварц, детектор, приймач, герц, ампер, ом*;
- в і й с ь к о в а: *командувач, взводний, шеренга, військовозобов'язаний, Шикуйся! Довший крок! До зброї! Ліво – глянь!*

Серед галузевої термінології є слова, що вживаються у кількох галузях науки, наприклад:

- асиміляція* – у мовознавстві, біології;
- морфологія* – у мовознавстві, медицині, біології;
- ключ* – у музиці, технічних науках;
- діапазон* – у музиці, радіофізиці;
- позиція* – у мовознавстві, військовій галузі, мистецтві.

Незважаючи на те, що багато термінів є інтернаціональними, все ж кожна мова прагне мати ще й певну частину питомих терміноодиниць. В українській мові цей процес протікає досить складно. Ще І. Огієнко зауважував, що „термінологія не постає відразу, а звичайно витворюється самим життям, потребує державницької традиції для свого усталення. А духовно українська інтелігенція останні шість віків (XV-XX ст.) уже жила в чужій культурі... Ось чому вироблення української наукової термінології ніколи не йшло у нас нормальним шляхом” (Історія української літературної мови. К., 1995. С. 250). Науково-термінологічна лексика вживається переважно у науковому та офіційно-діловому стилях. Вона має місце також у художніх творах відповідної тематики. Крім цього, за рахунок цих спеціальних слів збагачується загальноживана лексика. Так, сьогодні загальноживаними стали слова *аналіз, операція, терапевт, гіпертонія, йод, аспірин* < з медичної, *експрес, швидкий поїзд, плацкарта, електропотяг, електровоз* < із залізничної, *оборона, напад, захист, тактика* < з військової термінології.

Виробничо-професійна лексика – це слова, словосполучення, що називають виробничі процеси, поняття, процеси, пов'язані з виробництвом або із родом занять. Така лексика характеризує окремі галузі виробництва, наприклад:

- с і л ь с ь к о г о с п о д а р с ь к у: *фермерське господарство, агрофірма, теплиця, електроплуг, культиватор, підняття парів, затримання вологи, молодняк, теплиця, оранка, сівба* тощо;

- ш а х т а р с ь к у: *штрек, вугільний пласт, вагонетка, транспортер, видобуток, сигнальна лампочка* та ін.;

- п е д а г о г і ч н у: *коледж, ВНЗ, учитель-методист, дванадцятибальна система оцінювання, практичне (семінарське) заняття, кредитно-модульна система* і т.д.

Є стільки груп виробничо-професійної лексики, скільки є галузей виробництва. Такі одиниці фіксуються у термінологічних словниках або у загальнономовних (із позначками *спец., терм., проф.*).

Крім точних (термінологічних) назв, у конкретних галузях виробництва широко вживаються слова-**професіоналізми**. Їх не слід ототожнювати з термінами, бо значна частина професіоналізмів – неофіційні, розмовні їх замітники: *прогресивка, методичка, зарубіжка, передовиця* (газетна стаття), *телевізійники, службова* (діловий папір), *нашати́р* та ін. Частина професіоналізмів відома не всім. Вони становлять інтерес не для усіх мовців. Нерідко це переносно вжиті слова (*аврал* < з морської сфери, *темп* < з музичної, *атмосфера* < з природничих наук, *вікно* < учительська професія; *миша, собака, вірус, папка, кошик, провідник, робочий стіл* < професіоналізми з комп'ютерної сфери, *жучок, автомат* < електроніка, *ніс, борт* < у морській справі); слова, які не відповідають літературним нормам: у наголошуванні (*пеня, алкоголь, гуляш*), у граматичних формах (*масла, вина, жири* – у літературній мові це однинні іменники).

Професіоналізми активно використовуються в художніх творах і є одним із засобів характеристики дійових осіб. Вони широко представлені у творах І. Франка, М. Коцюбинського, М. Стельмаха, О. Гончара, І. Цюпи та ін. Наведемо приклад уривка, насиченого названими розрядами спеціальної лексики:

Найповніше талант Михайла Косача розкрився у царині точних наук: фізиці, оптиці, математиці, метеорології. Заснувавши в Україні першу метеорологічну станцію, здійснивши низку наукових винаходів, зокрема рентгенівського апарату, він назавжди вписав своє ім'я до аналів вітчизняної науки. (З газети)

Виробничо-професійна лексика української мови, як і науково-термінологічна, значно збагатилась у процесі розвитку суспільства, мови, унаслідок тих змін, що відбулись в економіці. Вона є одним із джерел поповнення стилістично нейтральної лексики.

Адміністративно-канцелярська лексика охоплює слова, вживані в офіційно-діловому стилі, у канцелярському мовленні, і визначає специфіку мови ділових паперів: *запроваджувати, апеляція, компенсація, примірник, прес-реліз, копія, превентивний, легітимація, нотатник, комісія, підстава, першочергово, адрес, адреса, сприяння* тощо. Сюди належать також мовні штампи – автоматично повторювані стилістично забарвлені словесні формули (*національна ідея, апаратні ігри, вищі ешелони влади, економічний простір, воєнний/промисловий/творчий потенціал, процес пішов, спустити на гальмах, від імені і за дорученням та ін.*), кліше – готові звороти, що використовуються у подібних контекстах чи у певних ситуаціях (*взяти до уваги, витяг з протоколу, з оригіналом згідно, відповідно до постанови, Піднесіть руки!, оголосити догану, ужити заходів, штатний розпис і под.*). Адміністративно-канцелярська лексика загалом позбавлена емоційності, яскравого стилістичного забарвлення і закріплена за офіційно-діловим стилем (вживається у чітко визначених місцях певного документа). Серед слів цієї лексики поширені віддієслівні іменники: *постанова, ухвала, наказ, заява, розписка, доручення, страхування, реєстрація, відповідач*. З погляду походження у цій групі переважають іншомовні слова (*кодекс, декларація, акт, поліс, скарга*), хоч є чимало слів і корінної української лексики (*заява, рішення, розпорядження, посвідчення, договір, звіт, пояснювальна записка*).

Усі названі групи слів представляють книжну лексику, якою треба користуватися доречно і влучно, адже не скажеш, наприклад, що **функція** бабусі – *зварити борщ* або *покарати працівника* (у наказі) – замість *оголосити догану працівникові*.

Ужита недоречно, адміністративно-канцелярська лексика набуває емоційного забарвлення, як-от:

Такого-то числа, **такого-то** місяця, - писав Гнат, - я був **при виконанні своїх службових обов'язків**, тобто **на** своєму **посту**, коли зайшов до громадянки Ляшенко, **соцпоходженням** із середняків, і **виявив**, що вона не пішла на роботу по случаю випечки хліба. Я **вказав**, що вона **займається саботажем** і **приказав їти на роботу** в поле, де йде **битва за врожай**, вона відповіла, що не піде, тоді я взяв відро з водою і **вжив заходів**: залив у печі вогонь. У цей час із дверей другої хати вискочив Улас Хомутенко і став **підриватись мій авторитет**... (Г.Т.)

Розмовна лексика співвідноситься із розмовно-побутовим стилем літературної мови, який становить основу усної форми мовлення.

По-перше, це літературні слова, які надають мовленню розмовного забарвлення, найчастіше експресивно-оцінного (пестливого, грубого, гумористичного), із позитивним чи негативним відтінком за рахунок їх переносного вживання, типу *теля, баран, зелений* (про людину), *белькотіти, розлізтися, стукнути* тощо або через додаткові стилістичні відтінки: *Вірочка,*

сонечко, тьопати. По-друге, ці лексичні одиниці часто мають інші за формою літературно-нормативні відповідники: *електричка* (електричний поїзд), *мітингувати* (брати участь у мітингу), *розписатися* (укласти шлюб), *місто* (центр міста), *викладачка* (викладач), *нависидячки* (сидячи), *двотомник* (твір чи збірка у двох томах), *їстоньки* (їсти), *балакати* (говорити), *понавигадувати* (вигадати), *попоходити* (приходити кілька разів).

Розмовній лексиці властива обмеженість уживання поза розмовно-побутовим мовленням. У словниках біля таких слів наявна помітка *розм.* У художніх творах така лексика вживається як засіб характеристики героїв, у публіцистичному стилі – для надання мовленню жвавості, вільності, гостроти. Наведемо зразок активного використання такої лексики у народній творчості:

- *Мамо, наш тато йог?*
- *Звідкіля це ти взяв?*
- *Та він же вчора казав, що дві пляшки роздавив... І навіть рук не порізав.*

Із стилістичною настановою в українській мові, переважно в художньому стилі, уживають такі групи загальнонародної лексики, як діалектизми (територіальні), жаргонізми й арготизми, вульгаризми і просторічні слова. Це лексика обмеженого вжитку в літературній українській мові.

Колективи мовців можуть об'єднуватися на територіальній чи соціальній основі. Засобом спілкування у них є різновид мови – діалект. Відповідно розрізняють територіальні й соціальні діалекти (говори).

Діалект (територіальний) – різновид загальнонаціональної української мови, яка включає 3 наріччя (говори, діалекти): північне, південно-західне, південно-східне.

Діалектизми – це слова, що вживаються у межах певної мовної території, діалекту, наприклад: *слабий* (хворий), *пантрувати* (стежити), *перепудитися* (злякатися), *ораниця* (рілля), *допіру* (тільки що) та ін.

Ген, де цвіте сон, цвигає планком тирло з рискалями, а між них отой себелястий цибань.

У перекладі на загальноукраїнську літературну мову це означає:

Ген, де цвіте соняшник, іде польовою доріжкою гурт парубків з лопатами, між ними отой худорлявий високий парубок.

Найбільше слів місцевого значення і поширення – у південно-західній групі говорів, типу *обійстя* (господарство), *чічка* (квітка), *вуйко* (дядько), *пательня* (сковорода), *гостинець* (шлях), *варгатий* (губатий), *файний* (красивий), *говедо* (худоба), *ногавиці* (штани).

У південно-східному діалекті місцевими є слова *вагани*, *пітух*, *свіжак*, *сапетка*, *куруця*, *птичка*, *лавка*, *ковбик*, *хатина*, *соях*, *картоплянка* та ін.

Свого часу з діалектних слів витворилася українська літературна мова, але зараз їх використання обмежене, оскільки уже вироблені норми лексичні. Зараз діалектизми знаходяться за межами літературної мови (хоч їх – десятки, сотні), але вони мають потенційні можливості стати загальнонародними, як це відбулося зі словами *верховина*, *гуцули*, *легінь*, *ватра*, *поспіль*. Сьогодні частина таких місцевих слів фіксується у загальномовних словниках (тлумачних, перекладних – з позначкою *діал.*). Є спеціальні словники діалектної лексики полтавських, поліських, бойківських, слобожанських говорів, говірок Нижньої Наддніпряни, буковинських. Діалектна лексика нерідко стає предметом опису та вивчення у науковому, офіційно-діловому стилях. Є навчальні предмети – діалектологія, етнографія, народознавство.

Є такі групи лексичних діалектизмів:

1) *в л а с н е л е к с и ч н і* – слова, які зовсім відмінні від літературних відповідників з точки зору вираження: *газда* (господар), *вуйко* (дядько), *маржина* (худоба), *купчаки* (гвоздики), *блават* (волошка), *крумплі*, *бараболя* (картопля), *желіпати* (кричати), *рондель* (сковорода), *ровер* (велосипед), *картоплянка* (жоржина);

2) *е т н о г р а ф і ч н і* – назви місцевих реалій (предмети, явища, поширені або відомі у певній місцевості): *кобеняк* (верхній одяг), *черес* (широкий пояс), *кресаня* (бріль), *гачі* (штани), *мешти* (туфлі), *трембіта*, *флюяра*, *денцівка* (музичні інструменти), *плачинда* (печиво), *сапетка* (корзина), *пакіл* (кілок), *плай* (гірська стежка), *кичера* (гора), *колиба* (житло мисливців і рибалок), *петрібка* (страва із печінки), *мавки*, *нявки* (русалки);

3) *л е к с и к о - с е м а н т и ч н і* – слова, що в говірці мають інше значення, ніж у літературній мові: *мазати* (білити), *банити* (мити), *пирого* (вареники), *ріпа* (картопля), *губи* (гриби), *сон* (соняшник), *вино* (виноград), *гостинець* (шлях), *лиця* (щоки), *верх* (димар);

4) *л е к с и к о - с л о в о т в о р ч і* – слова, що відрізняються від літературних словотвірними елементами: *сонях*, *тутечки*, *ниньки*, *їсиш*, *ходю*, *носю*, *робе*, *косе*, *руков* (рукою), *му ходити* (ходитиму), *ся купала* (купалася), *годиннар*, *млинар* (годинникар, мельник);

5) *л е к с и к о - ф о н е т и ч н і* – місцеві слова, що відрізняються від літературних звуками: *кирниця* (криниця), *бурак* (буряк), *діед* (дід), *зор'я* (зоря), *штири* (чотири), *кухвайка* (фуфайка), *кукуруза* (кукурудза).

Незважаючи на те, що діалектизми не входять у літературну мову, про них треба мати уявлення, щоб розуміти, наприклад, класичну літературу. Ось уривок із твору А. Тесленка, що містить говіркові слова, котрі передають місцевий колорит:

По вигоні сивіє роса, а там он за вербами так небо палає – сонечко сходить... А птаство що по садках виробляє, зустрічає сонечко як! Соловейко, аж у вухах лящить, витинає такої. Жовна й собі виграє на клепку. Птичка якась: ці-ці! у калині. Нащо вже сорока, і та: скрикики!

(вигін – пасовисько, жовна – дятел, клепок - дощечка)

Чимало діалектизмів у творах письменників Західної України, зокрема В. Стефаника, Ю. Федьковича, І. Франка, Л. Українки, а також у творах М. Стельмаха, О. Гончара, Г. Тютюнника, Є. Гуцала, І. Цюпи та ін. У художніх і публіцистичних творах діалектизми широко використовуються як засіб характеристики героїв, котрі проживають у певній місцевості. Наведемо фрагмент газетної замітки:

Важко переповісти, яким лихом було примусове виселення з рідних місць на необхідні землі. Я розмовляв з одним із переселенців.

- Питаєте, як живу? Ой, чолов'єче, чолов'єче, – незрадливою місцевою говіркою мовив літній чоловік. – Вже йде третій годок, як нас вирвали з коренями, але ми так і не прижилися тутечки. Вийдеши з хати – поле і поле, ні деревини, і такий беззахисток одчуваєш, що, здається, вовком завив би. А там, де закопана пуповина, все до болю родне: жеботливий струмок под хатою, а далі сосновий у перем'єси з дубами бор, в якому навмання знаєш, де знаходяться грибниці і ягодніє мнєсця. А риби скільки там є – хоч кошелем лови!

До соціальних діалектів відносять жаргон, аргю.

- У нас один доцент вирішив відучити нас запізнюватися на пари – брав на заняття цифровик. А його пара була на 8.00. І от заходиш в аудиторію після нього, а тут оба-на: він тебе на фотік клац, клац! Деякі дівчата попервах ще й позували. А через деякий час з'ясувалося, що він розміщує ті фотки на сайті з підписами: «Це погана дівчина», «Ця дівчина – ганьба факультету», «Це претендент на двійки в сесію». Ми як узнали – випали! То тоді вже летіли з маршрутки чи з траліка на пари, як притибрені, з очима на лобі. Капець!*
- Ну і як? В смислі – порізав на екзамені?*
- Та ні, нормаль Це він так на мораль давив!*
- А-а-а! Так це фігня!*

Жаргонізми – це слова, вислови із штучної мови, зрозумілі людям, котрі пов'язані спільністю інтересів (професія, навчання), віком, однаковими захопленнями (колекціонування, спорт, мистецтво). Ці слова мають сміхову першооснову, вони соціально нейтральні, є мовною грою, наприклад: *бакси, бодун, відик, губа, крутий, попса, прикид, тачка, фанера, шузи* та ін. Багато жаргонізмів виникає у молодіжних колективах (учнівських, студентських): *шпори, засипатися, плавати, пара, общага, стипуха, універ, на халяву, навалом, здирати, хвіст, круто, облом, приколу, кумарити, слабо, бомба, читати по діагоналі*. Отже, часто це слова деформовані, усічені всупереч загальномовним моделям або й загальновідомі, але вжиті у специфічному значенні. Повністю виключити жаргонізми із мовлення не можна завдяки їх виразності та ігровій природі. Цю лексику використовують навіть культурні

люди, бо в свідомості українців присутній сміховий словесний простір. Однак слід пам'ятати, що жаргонні слова можуть недиференційовано представляти явища і поняття. Так, наприклад, словом *круто* передають захват, іронію, осуд, схвалення, відсікаючи таким чином цілі лексико-семантичні шари мови, а примітивізація мови неминуче призводить до примітивізації мислення. Останнім часом багато говорять про науковий жаргон, коли елементарні або загальновідомі терміни замінюються новими, причому найчастіше – це запозичення: *однорідний* → *гомогенний*, *словесний* → *вербальний*, *мовець* → *комунікант*, *розмежувати* → *диференціювати*, *запозичення* → *етранжизм*, *алієнізм*; *сприйняття* → *рецепція*. Такі слова розхитують норму й посилюють термінологічний різнобій. Це теж можна вважати мовною розвагою, грою слів, літературним штукарством. Зіставте тексти:

У розмові намагайтеся висловлюватися ясно, інакше співрозмовники вас не зрозуміють.

↓

Під час дискурсивних практик ваші релевантні концепти вербалізуйте експліцитно і транспарентно, інакше інтерлокутори зазнають обстилів у їхній концептуалізації.

З огляду на таку загрозливу тенденцію деякі вчені закликають всіляко оберегти й розвивати питому мовознавчу термінологію, а також пропонують повернути до неї такі слова, як *наросток* (суфікс), *приросток* (префікс), *дієйменник* (інфінітив), *складня* (синтаксис), *двозвук* (дифтонг), *приреченнєвик* (прислівник) та ін.

Як синонім до слова «жаргон» іноді використовують термін «сленг» (здебільшого стосовно англomовних країн). На ґрунті української мови активно твориться молодіжний **сленг** – синтезована лексика різних молодіжних груп чи окремих молодих людей. Наприклад, у середовищі тих, хто добре володіє комп'ютерною технікою, поширені такі лексеми: *вжикалка* (принтер), *берданка* (жорсткий диск), *емейлити* (користуватися електронною поштою), *мил* (від англ. e-mail), *метри* (мегабайти), *клава* (клавіатура), *чекіст*, *нафігатор*, *піжамкер* (назви програм) тощо. Наведемо приклад молодіжного мовлення (сленгового) із роману І. Роздобудько „Гудзик”:

– Ну ось і рум'янець з'явився! А то сидиш, немов забальзована. Відвикла від компанії. Нічого, за пару днів зробимо з тебе людину!

– Прикид треба змінити, – критично зауважила Віка, – та й хаср у тебе, як в інститутки. Слухай, а хочеш я тобі дреди заварганю?!

– Точно! – зрадів Птаха. – Вікуся у нас майстер по дредах. Давай, Лисице, зголошуйся! Татусь на вуха стане!

– Вирішено! – Віка підвелася з трави і потягла подругу за руку. – Пішли до намету! Дреди – це круто! Завтра на пленері будеш неперевершеною! Гайда!

Для позначення способу спілкування переважно декласованих елементів поряд із терміном «жаргон» уживається також «арго», що позначає сукупність особливостей мови групи людей, які намагаються засекретити своє спілкування, зробити його незрозумілим для оточення.

Арготизми (арго) – це слова або вислови, властиві мовленню вузької соціальної чи професійної групи людей, незрозумілі для сторонніх. Такий розряд лексики відомий здавна. Ці слова були поширені у мові ремісників, крамарів, жебраків, лірників, типу *кеміть* (ніч), *ботень* (борщ), *крисо* (м'ясо), *лавда* (голова) та ін. Зараз їх використовують у своєму мовленні антисоціальні елементи (зłodії, картярі, рекетири, кілери), щоб зробити свою мову таємничою, законспірованою. Це такі слова, як-от: *Атас!* (будь обережним), *балалайка* (револьвер), *бачата* (годинник), *бабки*, *капуста* (гроші), *долина* (кишеня), *замочити* (вбити), *зухер* (злочинна угода), *карманник* (кишеньковий зłodій), *малина* (квартира), *обчистити*, *ходити на вогник* (обікрасти), *редиска* (погана людина), *ходити по верхах* (крадіжка з кишені верхнього одягу). Іноді у словах можуть переставлятися склади або вони можуть вимовлятися шляхом прочитання справа наліво, уживанням близькозвучних слів, наприклад: *Гочо від бете намож тисьдочека?* (Чого від тебе можна дочекатись?), *Де знаходиться ноефелет?* (Де знаходиться телефон?), *Годі сухмаї кусмарити*, *хоч ставреників накурляю* (Годі сухарі їсти, хоч вареників наварю).

Як соціально забарвлений розряд лексики, арготизми можуть мати згрубіле забарвлення і навіть – бути непристойними (*лярва*, *півень*, *опустити*, *шалава* тощо).

Жаргонізми й арготизми перебувають за межами літературної мови однак частина із них все ж потрапляє у літературну мову через художню літературу, де вони використовуються як засіб характеристики різних груп і категорій людей, розкриття їх світогляду, внутрішнього світу, роду занять (твори І. Франка, П. Мирного, І. Микитенка, І. Багряного, У. Самчука та ін.), наприклад:

Е, що то ви, молоді яндруси, говорите! По місту тротуарами ходять та ходаки з долин висмикують – велика штука! А зловлять хатраки то також що? Заведуть на дідівню, кобзнуть там чи й не кобзнуть, та й по всій історії... Ремесла ніякого не вмію, ні поля, ні ролі не маю, до роботи ніхто мене не прийме, тільки одно й лишаєсь, що бухацька кумпанія. (І.Франко)

Із такою ж метою, а іноді і як засіб сатиричного зображення дійсності у художній літературі вживаються **вульгаризми** – грубі чи лайливі слова, звороти, вислови, не прийняті у літературній мові. Переважна більшість слів-вульгаризмів (о б с ц е н н о ї л е к с и к и) має відповідники серед загальноживаної лексики, пор.: *морда*, *рило*, *ряха*, *ряпа*, *писок* (обличчя); *тріскати*, *рубати*, *лопати*, *жертити* (їсти); *засипатися*, *провалитися* (не скласти іспит); *втріскатися* (закохатися). Уживання вульгаризмів – неетичне, бо це можуть бути сороміцькі слова, типу *п'ялитися*, *витріщитися*; *дрихнути*;

злизатися, знюхатися; трахнути; падло, мурло, стерво, паскуда, чортів злидень; блин; осточортіти та ін.

Дослідники встановили, що брутальна лайка ніколи не була притаманна українцям. Найобразливішими словами були *чорт, собака, свиня*.

Питома українська лайка є втіленням:

- красномовства: *Щоб тебе гепнуло і перекинуло! Щоб тобі очі повилазили! Щоб ти тріснув!*

- доброзичливості: *Щоб тобі добра не було! А хай тобі добре буде!*

- романтизму: *Щоб тебе дощ намочив! Щоб тебе понесло на папороть-могили!*

- дотепності: *Щоб тебе качка копнула! Хай у наших ворогів у роті пір'я поросте!*

Уживання розмовних слів і обценної лексики (просторіччя, жаргонізм, арготизми, вульгаризми) сьогодні, на жаль, сприймається як органічний елемент виробленого з 90-х років ХХ століття типу мовлення, для якого характерне взаємопроникнення літературного, просторічного та жаргонного. До цього призвели процеси демократизації та лібералізації у суспільстві. Ось фрагмент із газетної замітки:

Біля панорами в машину завалили дві дівичі. Обидві їхали до Палацу „Україна” і розмовляли про шик-модерн і дермантин.

- *Твій дермантин ще не повернувся? – питала та, котра в джинсах.*

- *Ні, ще не припарив, щоб він луснув! – відповідала друга.*

Із подальшої балачки Микола зрозумів, що „дермантином” вони звали чоловіка або коханця, а шиком-модерном – пригоду з якимось Аліком.

Словесна свобода вповні виявляється сьогодні у мовотворчості українських письменників і журналістів. Лексика обмеженого вжитку активно використовується українськими письменниками-постмодерністами з метою увиразнення сказаного, для підтримки уваги читача, для надання відтінку невимушеності (твори Ю. Андруховича, О. Забужко, Ю. Іздрика, В. Медвідя, А. Кокотюхи, П. Вольвача, Л. Дереша та ін.), на зразок того, як це помічаємо в уривку із твору А. Крижанівського:

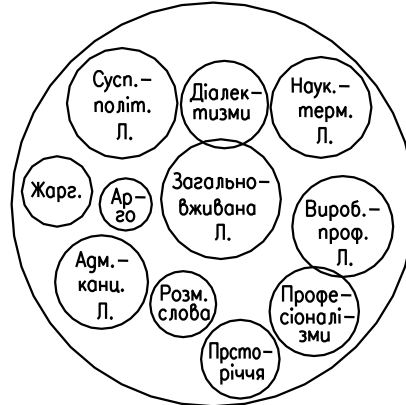
Якраз прислали до нас у Дачний училку молоду, щоб по-англійському шкетів мучила. Я один журнальчик роздобув не наш, „Плебей” називається, то їхні місісіпочки проти нашої училки як кози. Хлопці біля неї закрутилися, як мишва на торшері.

Уживання такої лексики без потреби у звичайному мовленні утруднює порозуміння між людьми, надає йому згрубілого, а іноді й непристойного забарвлення. Кожен мовець повинен дбати про чистоту свого мовлення, ретельно добирати з багатого словника української мови, потрібні для спілкування слова, що відповідають нормі.

Сьогодні в українському мовознавстві розпочато серйозне науково-теоретичне вивчення, а також здійснюється лексикографічна фіксація ненормативної лексики. Такі вчені, як Й. Дзензелівський, О. Ткаченко, О. Тараненко, Л.

Ставицька (автор монографії „Арго, жаргон, сленг”, 2005р.) розвивають нову галузь українського мовознавства – соціальну діалектологію. Уже видано кілька словників ненормативної лексики (автори С. Пиркало, О. Поповченко, Л. Ставицька, Т. Кондратюк).

Таким чином, якщо словниковий склад національної української мови уявити у вигляді сфери, то ядро її – загальноновживана лексика, а окремі підмови становлять периферію (їх у мові більшість).

Отже, наша мова розвивається, постійно оновлюється не тільки завдяки запозиченням, новотворам, а й за рахунок перерозподілу значень, відродження слів із минулих епох. Учені відзначають активну міграцію пасивної, специфічної лексики від периферії до ядра лексичної системи. Так, сьогодні уже багато носіїв мови звикають і абсолютно нормально сприймають слова, що в сучасних словниках мають спеціальні позначки, наприклад: **заст.** містяни, преміант, гелікоптер, субмарина; **зах.** міліціант, шпиталь; **діал.** краянин, поспіль, на разі, небавом, невзабарі; **спорт.** перегони (вживається у політичній сфері = вибори); **фін.** ф'ючерсний (майбутній) та ін.

Такі процеси свідчать про уніфікацію, динамічність норм сучасної української мови.